

Yazar/Author

Erhan TAŞ*

Makale Başlığı/Article Title

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı'da Hâkim Toplumsal ve Siyasi Anlayışa Aykırı Bazı Özellikleri

Some Features of the Committee of Union and Progress Contrary to the Dominant Social and Political Understanding in the Ottoman Empire

ÖZ

II. Abdülhamid döneminde yönetimi yetersiz ve baskıcı bulan muhalifler, devleti modernleştirmek amacıyla gizlice örgütlendi. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki örgütlenmesi, 1895'te cemiyete dönüştü. Padişaha karşı faaliyet yürüttüğü için gizli bir şekilde teşkilatlanmak zorunda kaldı. Padişahlık yönetimi tarafından tespit edilebilen üyelerinin bir kısmı tutuklanırken bir kısmı yurt dışına kaçtı. Batı'nın siyasi ve kültürel ikliminden beslenen aksiyonerleri, Batı'daki fikir ve uygulamaları taklit ederek Osmanlı coğrafyasında uygulamaya çalıştı. Yetişme tarzları ve idealleri pragmatist ve makyavelist bir yöntem izlemelerine zemin hazırladı. Bu durum cemiyet üyelerinin bilindik yöntemlerin yanında zaman zaman isyan, çetecilik ve şiddet eylemlerine, mason localarıyla iş birliği yapmalarına neden oldu. Kullanılan yöntemler cemiyetin hedeflerine ulaşmasını olumsuz yönde etkiledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dair literatür taramasına dayalı olarak yapılan bu çalışmada, cemiyetin kuruluş süreci, mücadele yöntemleri, ittifakları, uygulanmaya çalıştıkları fikirler ve teorisyenleri, cemiyet yöneticilerinin genel kişilik özellikleri ve bunların yönetim üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışıldı. Ayrıca Türklerin siyasi ve günlük yaşamı üzerinde uzun vadede çok derin etkiler bırakan cemiyetin, kısa vadede Osmanlı Devleti'ni çöktüştürme çabalarının ve toplumun bir kısmı üzerinde etkili olamamasının sebeplerinin bir arada verilmesi amaçlandı. Bu sayede cemiyetin hedeflerinin geneline ulaşamamasının, dönemin şartlarının yanı sıra cemiyetin, Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal düzenine aykırı temel dinamiklerinden kaynaklanmış olduğunun anlaşılması hedeflendi.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Modernleşme, Genç Türkler, II. Abdülhamid.

ABSTRACT

Opponents, who found the government inadequate and oppressive during the reign of Abdülhamid II, secretly organized to modernize the state. The organization of the Committee of Union and Progress, founded in 1889, was turned into a society in 1895. Since it operated against the Sultan, it had to be organized secretly. While some of its members, identified by the sultanate administration, were arrested, some fled abroad. He tried to apply the actioners, fed by the political and cultural climate of the West, in the Ottoman Empire by imitating the ideas and practices of the West. Their upbringing and ideals paved the way for them to follow a pragmatist and Machiavellian method. This situation caused the members of the society to sometimes revolt, commit gangs and violence, and cooperate with the Masonic lodges, in addition to the usual methods. The methods used negatively affected the achievement of the Society's goals and its adoption by the majority of the Ottoman society. In this study which is based on the literature review of the Committee of Union and Progress, the establishment and organization process of the society, the methods of struggle, the alliances formed, the ideas and theorists tried to be implemented, the general personality traits of the society managers and their effects on the management were tried to be revealed. In addition, it was aimed to give together the reasons why the society, which had profound effects on the political and daily life of Turks in the long term, could not save the Ottoman Empire from collapse in the short term and could not be effective on a part of the society. In this way, it was aimed to understand that the general failure of the claims and ideals of the society in its own period the conditions of the period as well as was due to the basic dynamics of the society that were contrary to the social and political order of the Ottoman Empire.

Keywords: Committee of Union and Progress, Modernization, Young Turks, II. Abdulhamid

* Dr. Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi, erhantas231@hotmail.com

Extended Abstract

The activists of the Committee of Union and Progress, who came together within the framework of certain goals, managed to remain optimistic in every situation and despite the many adversities they experienced. In addition to the trust in the behind-the-scenes cells of the society, the patriotic, self-sacrificing, young, dynamic, reformist aspects of its members were effective in this. On the other hand, many of the characteristics of the Unionists, the way they were founded, the declaration of the Constitutional Monarchy and the methods they applied afterwards limited the possible success of the society.

Many features of the Committee of Union and Progress were the first in the Ottoman Empire. The Society was organized as a secret opposition for many years. This way of organization caused the society to take on a complex structure that is difficult to understand from the outside. On the other hand, the Society formed alliances with Freemasons and other non-Muslim elements. It also considered receiving help from other countries if necessary in order to dethrone the sultan. In order to raise public awareness and have an impact on the society, the society made propaganda through newspapers and magazines. It was even partially effective on the society through the informal education it pursued and was organized at a certain level in the provinces.

The organization, which followed a positivist and materialist method, considered every means, especially the instrumentalization of the army, gangsterism and murder activities, as normal in order to achieve its goal. This understanding continued even after it took control of the country and the society did not completely abandon the methods of terror it had used until then, and resorted to every means in order not to lose the political power it had gained. This approach was influenced by their ideals of saving the country through innovation, as well as their disconnection from the fundamental values of the Ottoman Empire due to the fact that they were nourished by Western ideas and values. This prevented them from having an impact on the society and on a wide area and caused them to be viewed with suspicion.

The Committee of Union and Progress, composed of idealistic, patriotic, brave young people, accused the Sultan of cowardice and pursued bold policies in contrast to Abdulhamid's timid and restrained policies. However, they made many strategic mistakes and reversals in their domestic and foreign policies. The conditions of the Ottoman Empire and other states had a direct impact on this process. In addition, the autocratic method that the organization's policy makers imposed on the administration and the people as a result of their intellectual egoism and emotionalism based on the thesis that their own ideas and policies were the absolute truth, stemming from the fact that they were young and inexperienced in governance, was decisive.

Abdülhamid II tried to prevent the political ambitions of minority committees based on autonomy and independence. Ordinary minorities remained unresponsive to this situation. However, those who were influenced by nationalism and involved in gang activities were disturbed by the sultan's policies. These people expressed their reactions with acceptable claims such as restriction of freedoms. The Committee of Union and Progress, on the other hand, opposed the sultan for being oppressive and closed to innovation. In this respect, even though their goals were different in the long run, their common enemy brought the Unionists and minorities together on the same front. However, after a certain period of time, the Union realized the real aims of the minority committees that seemed friendly to them. After many negative experiences, the society changed its policies towards minorities and accepted, albeit implicitly, the correctness of Abdülhamid's policies in this direction.

In order to keep the crumbling empire afloat, Abdülhamid II found the solution in getting closer to Germany, which was less aggressive from the Ottoman point of view. The Committee of Union and Progress, on the other hand, tried to get closer to England instead of Germany and tried to get the support of the British. However, when it could not get the support it wanted from Britain, which did not give up its imperialist policies, it had to turn to Germany again. In this respect, the policies that Abdülhamid II was aware of and tried to implement years ago were experienced through trial and error, but this process caused fast losses to the country.

In conclusion, although the Committee of Union and Progress set out with the ideal of saving the Ottoman Empire from collapse and creating a modern state and society, many factors arising from the conditions of the period and the society itself prevented the society from achieving its goals and accelerated the collapse of the Ottoman Empire, dragging the country into an irreversible chaotic environment. However, despite the general negativity, the Committee of Union and Progress took its place in history as a political organization that changed the course of recent history and shaped the process that followed it.

This study examines the formation, methods, network of relationships, general personality traits, and ideological inconsistencies of the Committee of Union and Progress. By bringing together identified and complementary data, it explores the reasons why these inconsistencies did not find a response in Ottoman society, highlighting the problematic progression of the Committee of Union and Progress's goals from the beginning. The aim is to reveal that, in addition to internal and external factors, reasons originating from within the Committee of Union and Progress itself had a significant impact on its failure to achieve its goals.

The study is a theoretical research based on a literature review. It examines the existing literature, the research framework, and data obtained from fundamental works to reach conclusions. The content of the research follows a chronological order at times, in line with the historical flow, and at times, a thematic approach is employed.

Giriş

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, sanayi ve ordu başta olmak üzere temel kurumlarında gerileme devam etmekteydi. Halifeye bağlılığı hala güçlü olan İslam coğrafyasında İngiltere ve Batılı diğer devletlerin etkisiyle yavaş yavaş yayılmakta olan milliyetçilik akımı, ekonomik sorunlara çözüm üretilememesi, sanayi ve teknolojiadaki geri kalmışlık ve ulaşımdaki yetersizlik gibi birçok neden devleti geriletmekte ve padişahın otoritesini sarsmaktaydı. II. Abdülhamid, bu sorunları çözebilmek amacıyla eğitim kurumlarına önem verdi. Bu amaçla ülke genelinde yüzlerce eğitim kurumu açarak topluma modern eğitim imkânları sağladı (Kodaman, 1999).

Bununla birlikte şartlar değişmiş ve artık Avrupa siyaseti, bilimi ve kültürü Osmanlı toplumunun eğitim gören kesimi üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Abdülhamid'in açtığı okullarda eğitim gören ve özellikle de Avrupa'yı tanıyan gençler, Avrupa'daki yönetim şekillerini, refah düzeyini, gelişmekte olan sanayi ve teknolojiyi müşahade etti. Osmanlı Devleti'nin zamanın gerisinde kalmasının nedenleri üzerine kafa yoran bu gençler, Osmanlı'nın kalkınma ve modernleşmesinin ancak Batılılaşma ile olabileceğine hükmetti. Fakat hedeflenen modernleşme zamanla gelenek karşıtı bir ideolojiye dayandırıldı. Emsalleri olan Rusya'da kısmen ve Japonya'da ise tamamen etkili olan modernleşme seçici olma yaklaşımının aksine her alanda taklide dayalı ve ölçsüz bir Batılılaşma tavrı sergilendi (Karpat, 2002: 79-89).

Bu süreçte kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC)¹ önemli isimleri, kendilerini etkileyen pozitivism ve Batı temelli diğer fikirlerin de etkisiyle, hedeflenen modernleşmenin gerçekleşebilmesinin Osmanlı'da yönetim şekli değişikliği ile mümkün olabileceği sonucuna vardı (Mardin, 2015: 183; Karabekir, 1995: 133). Ekseriyetle subay, öğretmen, memur ve öğrencilerden oluşan ve halk arasında pek de yaygın olmayan cemiyet, düşünce dünyasını basılı neşriyat vasıtasıyla beslediği gibi fikirlerini de yine basın-yayın yoluyla topluma yaymaya çalıştı. Talepleri doğrudan padişahın yönetim ve otoritesini hedef aldığı için II. Abdülhamid

¹İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan sonraki kısımda İTC şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.

savunma refleksiyle hareket etti. Cemiyetin meşru kabul edilmeyen faaliyetlerini polisiye yöntemlerle takip altına alarak, kontrol etmeye çalıştı.

Zamanla meşru bir zemine oturan İTC, Osmanlı Devleti'nde kitleleri peşinden sürükleyebilen bir siyasal oluşum haline geldi. Böylece Osmanlı siyasal yaşamı, kısmen de olsa gücünü halktan alan bir nitelik kazandı (Ahmad, 2007: 196). Cemiyetin halk üzerinde kısmi bir etkisi olmasına rağmen, İttihatçılar hedeflerine büyük oranda ulaşamadı. Cemiyet, Osmanlı halkının padişaha olan bağlılığının yanı sıra dönemin ulaşım ve haberleşme şartlarından dolayı toplumun geneline inememenin de etkisiyle hiçbir zaman toplumun çoğunluğunun desteğini alamadı. Tıbbiyeliler, gazeteciler ve subaylar gibi geleneksel hayatında değişim yaşanan kesimler üzerinde etkili olduysa da nüfusun genelini oluşturan köylü kitlesi üzerinde etkili olamadı. Nitekim oldubittiye getirilen II. Meşrutiyet'in ilanı bile halkın geneli tarafından desteklenen bir devrim değildi. Her ne kadar Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok şehirde İTC tarafından organize edilen gösteriler yapıldıysa da katılımlar sınırlı kaldı, bazı şehirlerde halk ilandan haberdar olmadığı gibi bazı şehirlerde de toplumun geneli mitinglere iştirak etmedi (Berkes, 2010: 403, 404; Türk, 1998: 80). İttihatçı aydınlar, toplumun dinden beslenen günlük yaşamını, örf ve adetlerini eleştirerek, adetlerinin eskidiğini, modasının geçtiğini, bunları Avrupa yaşantısıyla değiştirmek gerektiğini savundu (Hanioglu, 1997: 141-142). İTC, İslam ve Türk kültürüne uymayan Avrupa'nın günlük yaşamını, halka model olarak sunup, toplumun İslami ve ulusal değerlerini terk etmesini ve Batı değerlerini benimsemesini istedi (Berkes, 2010: 430). Başvurdukları bu fikirler cemiyeti, toplumun bir kesimi tarafından desteklenmeme gibi bir sorunla karşı karşıya getirdi.

İTC, Osmanlı Devleti'nin son 30 yılında gizli ve açık bir şekilde varlığını devam ettirmiş ve zamanla yönetime hâkim olmuştur. Fakat bütün çabalarına rağmen toplumun geneli tarafından benimsenmemiş ve Osmanlı'nın yıkılışını önleyememiştir. Bunda dönemin şartlarının yanı sıra cemiyetin birçok özelliği de etkili olmuştur. İTC ile ilgili yapılmış olan çok sayıda çalışmada cemiyetin kuruluşu ve tarihi seyri üzerinde durularak, Osmanlı Devlet ve toplumu üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bu çalışmaların genelinde cemiyetin içinden çıktığı Osmanlı toplum yapısına aykırı yönleri ve cemiyeti başarısızlığa götüren iç dinamikleri parçalı ve dağınık bir şekilde ele alınmıştır.

Bu çalışmada, tespit edilen ve birbirini tamamlayıcı mahiyette olan veriler bir araya getirilerek İTC'nin kuruluş şekli, kullandığı yöntemler, kurduğu ilişki ağı, aksiyonların genel kişilik özellikleri ve ideolojik yönlerindeki aykırılıklar ortaya koyularak, bunların Osmanlı toplumunda karşılık bulmama gerekçeleri üzerinden, cemiyetin daha baştan itibaren hedefinin aksi yönde ilerlediği sorunsal irdelenmiştir. Bu yolla cemiyetin hedefine ulaşamamasında iç ve dış faktörlerin yanında kendisinden kaynaklı nedenlerin de büyük bir etkiye sahip olduğunun ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Bu çalışma literatür (alanyazın) taramasına dayalı teorik bir araştırmadır. Bu çerçevede mevcut literatür gözden geçirilerek konunun araştırılma çerçevesi irdelenmiş ve temel eserlerden elde edilen veriler sentezlenerek sonuca varılmaya çalışılmıştır. Araştırma içeriğinde tarihsel akışa uygunluk doğrultusunda zaman zaman kronolojik sıra takip edilmiş, zaman zaman da tematik bir yaklaşıma başvurulmuştur.

1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluş Süreci ve Teşkilatlanması

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde Rusya karşısında yaşadığı mağlubiyet ve toprak kayıplarının yanı sıra Tunus ve Mısır'ın elden çıkması halkın tepkisine sebep oldu. Diğer taraftan inkılap taraftarı olan muhaliflerin merkezden uzaklaştırılması hoşnutsuzluğu beslerken, Sultan II. Abdülhamid'in keyfi idare ve istibdat uyguladığı iddiası, hafiye teşkilatının varlığı, sansür

uygulaması gibi nedenler muhalif gençlerin harekete geçmesine neden oldu (Kutay, 1964: 67, 68).

19. yüzyılın sonlarında kurulan İTC aniden ortaya çıkmış bir muhalif örgütlenme değildi, çünkü daha önce Yeni Osmanlılar hareketi ortaya çıkmıştı. İTC siyasi fikir konusunda kendisinden önceki Yeni Osmanlılar hareketinden etkilendi. Temelde Yeni Osmanlılarla benzer amaçları hedefledi ve kendisini onların varisi olarak gördü (Mardin, 2015: 33; Zürcher, 2009: 76). Birçok yönüyle Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde olan İttihatçılar, başlangıçta selefleri gibi imparatorluğun nasıl kurtarılabilirliği üzerinde durdu (Ahmad, 2007: 33). Ayrıca Yeni Osmanlıların ortaya koyduğu edebî, süreli ve kısmen siyasi yayınların etkisiyle toplumdan ve bürokrasiden farklı bir düşünceye sahip olabildi, bu da İTC'nin kurulmasına zemin hazırladı.

Siyasi, askeri koşulların oluşturduğu baskının ve Yeni Osmanlıların hazırlamış olduğu zeminin etkisiyle muhalifler kendileri için bir örgütlenme modeli belirlemek istedi. Bu amaçla, İbrahim Temo bir arkadaşıyla birlikte İtalya'nın Brindisi ve Napoli şehirlerinde mason localarını ziyaret etti. Ziyarete İtalyan Carbonari hareketi hakkında bilgi sahibi oldu ve benzer bir gizli örgütün Osmanlı topraklarında kurulmasını kararlaştırdı (Ramsaur, 2011: 34).

İTC ilk zamanlar küçük bir arkadaş grubunun faaliyetleri şeklinde ortaya çıktı daha sonra organize cemiyet faaliyetlerine dönüştü.² Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümü olan (Tunçay, 1997: 28) 1889 (1305) yılı Mayıs'ında³ İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye'de Tıbbiyelilerden oluşan bir grup İttihad-ı Osmani örgütünü kurdu. Kurucuları Arnavut asıllı, Ohrili İbrahim Temo (Temo'nun teklifiyle kuruldu Temo, 2013: 27), Arapkirli Abdullah Cevdet, Kafkasyalı Mehmed Reşid, Diyarbakırlı İshak Sukuti'dir.⁴ Kısa bir süre sonra Bosnalı Ali Rüşdi, gazete muharrirlerinden İzmirli Ali Şefik, tıbbiyelilerden Asitaneli Asaf Derviş (Paşa), Şam Tıp Fakültesi muallimi Muharrem Giridi, Üsküdarlı Şerafeddin Mağmumi, Tıbbiyeden Trabzonlu Abdülkerim Sebati (Temo, 2013: 29; Kuran, 2012: 155), Cevdet Osman, Mekkeli Sabri ve Selanikli Nazım (Ramsaur, 2011: 34) gibi bazı kişiler de bu oluşuma katıldı. 1896'ya kadar olan süreçte 20 kurucunun ismi geçmektedir (Zürcher, 2009: 147). Kurucular hakkında kaynaklarda farklı isimlerin verilmiş olmasının bilgi yanlışlığından ziyade kuruluşun resmî ve kesin olmamasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Çünkü yeni katılımcılarla birlikte farklı zamanlarda gayriresmi toplantılar yapılarak örgütün teşkilatlanması ve yol haritası üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Bu toplantılar örgütün kuruluş aşamasını oluşturduğu için kurucuların isimleri konusunda farklı değerlendirmelere zemin hazırlamıştır.

Meşrutiyet yönetimine geçmeyi taahhüt eden II. Abdülhamid Jön Türkler tarafından tahta çıkarıldı ve tahta çıktığı 1876 yılında Meşrutiyet yönetimi kabul edildi. Fakat azınlık milletvekillerinin bazı faaliyetleri, milletvekillerinin bir kısmının padişahı savaşın kötü gidişatından dolayı suçlaması, padişahın kısa bir süre sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'ni ve azınlıkların faaliyetlerini gerekçe göstererek meclisi kapatmasına zemin hazırladı. Padişahın Meşrutiyet'i rafa kaldırarak tekrar mutlakiyet yönetimine geçmesi muhaliflerin harekete geçmesine sebep oldu. Bu süreçte gerçekleştirilebilirlik sınırlarını zorlayan ideallere sahip bazı gençler Meşrutiyet'i tekrar uygulamak amacıyla örgütlendi. Bu amaçla oluşturulan ilk örgütlenme olan İTC'nin ilk adı İttihad-ı Osmani'dir. Cemiyet, Auguste Comte'un pozitivist

²İTC'nin kuruluş süreci, kurucuları hakkında kapsamlı ve karşılaştırmalı bilgiler için bk.; (Kuran, 2012: 154 vd.), (Birinci, 2001: 45-48), (Temo, 2013: 26-30), (Mardin, 2015: 31-76), (Ramsaur, 2011: 33-44).

³Kuran, 2012: 155'te ve Birinci, 2001: 45'te 21 Mayıs 1889'da kurulduğu iddia edilirken; Temo, 2013: 28'de 1 Mayıs 1889'da kurulduğu belirtilmektedir.

⁴Ahmet Bedevî Kuran kurucuların beşincisi olarak Bakülü Hüseyin-zade Ali'yi saymıştır. Bkz. Kuran, 2012: 155 İsmail Hami Danişmend kurucu olarak ilk üç kişiyi vermiştir. Bk. (Danişmend, 1986: 5).

felsefesinden etkilenen Ahmet Rıza Bey'in etkisiyle 1895 dolaylarında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır (Kuran, 2012: 154, 156, Mardin, 2015: 31, Birinci, 2001: 53).

1889'da kurulan örgüt, belirli bir nizamnameye (tüzük) sahip olmadığı için cemiyet sayılamazdı. 1895'te cemiyetin adı konulmuş, nizamnamesi hazırlanmış ve teşkilatlanarak sesini duyurabilmiştir (Birinci, 2001: 46-48). Nizamnameye göre; cemiyetin merkezi İstanbul'dadır (Birinci, 2001: 55). Cemiyete dâhil olmak için öncelikle Osmanlı vatandaşı olmak, ikinci olarak akil ve reşit olmak ve iyi ahlaklı olmak gerekiyordu (Birinci, 2001: 60). Kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan bir üyenin, bütün üyeleri deşifre etmesini önlemek amacıyla hücre tarzında örgütlenmiştir. Örgüt üyeleri arasında bağlantı kurmakla vazifeli olan birkaç görevli haricindeki kişilerin birbirini tanımayacağı şekilde bir yapılanmaya gidilmiştir (Ramsaur, 2011: 73; Birinci, 2001: 57). Kolbaşı her şube ve üyeye belli bir numara vermiştir (Birinci, 2001: 55-57). Görüldüğü üzere gizlilik sebebiyle hem şubeler/gruplar hem de üyeler numaralandırılmıştır. Ünite ya da şube numarası payda olarak, üyenin numarası ise pay olarak yazılmıştır (yedinci ünitenin beşinci üyesi 5/7 şeklinde ifade edilmiştir). İTC'nin kurulması amacıyla yapılan ilk toplantıya dört, ikinci toplantıya on iki kişi katılmıştır (Ramsaur, 2011: 35). İTC kurulduğu günden itibaren kendisini *cemiyet-i mukaddese* (kutsal cemiyet) olarak görmüş ve bu şekilde isimlendirmiştir. Bundan dolayı cemiyete karşı çıkanlar hoşgörüle karşılanmamış, *vatan düşmanı* olarak değerlendirilmiştir. Meşrutiyet, "inkılap"; Abdülhamid Dönemi, "devr-i istibdat" ve Meşrutiyet öncesinde çeteleriyle birlikte isyan eden birçok isim, "kahraman" olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca İTC, hâkimiyeti ele geçirmesinin ardından kendilerine muhalif olanları veya cemiyetin faaliyetlerini eleştirenleri "mürteci" olarak adlandırmış ve dönemin muhalefetini bu sıfatla nitelendirmiştir. Muhalif olanlar bu tabir üzerinden hem aşağılanmış hem de susturulmaya çalışılmıştır (Akşin, 2010: 48; Danişmend, 1986: 14, 15). Toplumun ve aydınların bir kısmına yönelik olarak kullanılan bu baskılayıcı kavram, sonraki yüzyıl boyunca da sistem karşıtlarını bastırmak amacıyla kullanılmıştır.

Cemiyet kadrolaşmasını Makedonya merkezli yapmıştır. Çünkü yaygınlaşan milliyetçiliğin etkisiyle Makedonya siyasi ve sosyolojik açıdan İstanbul'dan uzaklaşmıştır. Burada yaşayan gayrimüslim/azınlık nüfustan dolayı Makedonya Avrupalı devletlerin koruması altına alınmıştır. 1903 Mürzsteg Antlaşmalarına dayanarak Makedonya bölgesinde Avrupalı devletlerin jandarma gücünün kurulması ve mali alanda ıslahat yapılması kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan bölgedeki İttihatçı subaylarla yabancı subaylar etkileşimi devam ettirmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı II. Abdülhamid bölgeyi istediği gibi kontrol edememiştir (Artuç, 2005: 13; Aybars, 2000: 25, 26). İttihatçı subayların yabancılarla olan teması ve Avrupalı devletlerin etkili olduğu bir bölgede İttihatçıların örgütlenmelerine izin verilmesi hatta İttihatçılara destek olunması ayrıca üzerinde durulması gereken hususlardır.

İTC'nin Makedonya bölgesinde örgütlenmesinin ve adeta devlet içinde devlet haline gelmesinin nedenleri arasında; Harbiye mezunu genç subayların siyasi öneminden dolayı ve çetelerle mücadele etmeleri amacıyla bu bölgede görevlendirilmesi sonucunda bu bölgedeki alaylı subay sayısının az olması, Makedonya'da bulunan 3. Ordu'ya mensup subayların zamanında terfi ettirilmemesi ve maaşlarını zamanında alamaması sonucunda, bahsi geçen subayların padişaha muhalif olmaları, Paris'te bulunan İttihat ve Terakki mensuplarının propaganda neşriyatının Avrupalı devletlerin yanı sıra bölgede yaşayan gayrimüslimlerin desteğiyle ve İttihatçıların birçok kurumda kadrolaşmasının etkisiyle bu bölgeye kolay ulaştırılabilmesi (Berkes, 2010: 391; Danişmend, 1986: 7, 8; Lewis, 2000: 206) gibi sebepler gösterilebilir.

Dikkate değer bir husus da yurt dışında basılan İttihatçı neşriyatın İstanbul'a ulaştırılma şekliydi. İdarenin takibi sebebiyle ve muhalefet yapmanın zorluğundan dolayı Jön Türkler, cemiyetin kurulduğu ilk yıllarda gazete ve risalelerini Paris (Meşveret, Vatan Tehlikede), Cenevre (Mizân, Osmânî, Tunalı Hilmi'nin Hutbeler serisi), Folkestone gibi Avrupa şehirlerinde bastırarak Osmanlı topraklarına gizlice ulaştırmaktaydı. Cemiyetin propaganda içerikli neşriyatı bir taraftan üyelerin cemiyete bağlılığını artırırken, diğer taraftan üye sayısını arttırmıştır (Yılmaz, 2021: 276-280). Yurt dışından gelen müstear isimlerin kullanıldığı ve genellikle alıcı adresinin belirtilmediği bu mektup ve gazetelerin büyük bir kısmı; başta Galata'daki Fransız postanesi olmak üzere Avusturya ve İngiliz postaneleri, Rusya'nın elinde bulunan Kars postanesi ve İtalyan Sefareti gibi azınlıklara yakın konsolosluk ve postaneler üzerinden ve İttihatçıları destekleyen ya da onlarla dost olan bazı gayrimüslimler tarafından ilgili yerlere ulaştırılmıştır. Gönderimlerde denetimden kurtulabilmek için paket yerine zarf kullanılmıştır. Yetkililerin dikkatini çekmeyen veya kontrol edilemeyen bu durum İttihatçıların işini kolaylaştırmıştır (Kutay, 1964: 71-75; Yılmaz, 2019: 24-31). Daha önce vurgulandığı gibi ittihatçılar sadece hedefe odaklandığı için kendilerine destek veren gayrimüslim devlet ve vatandaşların amacını sorgulama gereği duymamıştır. Kullanılan bu araçlar cemiyetin taraftar sayısını arttırmış fakat cemiyetin gizli faaliyetlerinden haberdar olundukça halifeyi destekleyen kesimin de tepkisini büyütüştür.

İttihatçılar, padişahı ve devletin yönetim şeklini eleştirerek değiştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu da II. Abdülhamid tarafından önleyici polisiye yöntemlerin uygulanmasına, zaman zaman hapis ve sürgünle cezalandırılmalarına neden olmuştur. Sürekli yaşanan deşifre olma korkusu İttihatçıların tedbirli davranmalarına neden olurken kendileri açısından işleyişi zorlaştırmıştır. Cemiyet uzun bir süre yer altı örgütü olarak ve farklı yapılara bürünerek varlığını sürdürmüştür. Bu da cemiyetin dışarıdan anlaşılması zor ve karmaşık bir yapı olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. İsmail Hami Danişmend bu durumu "*İttihad ve Terakki şekilden şekle girerek nihayet bir Balkan komitesi halini almış bir müessesedir*" (Danişmend, 1986: 5) şeklinde ifade etmiştir.

İTC'nin temel özelliklerinden biri de gizli bir örgütlenme olmasıydı. Cemiyet üyeleri ilk zamanlar Osmanlı topraklarından sürgün edildikleri veya kaçtıkları için faaliyetlerini Avrupa ve Mısır merkezli olarak yürütmüşlerdir (Abdülhamid karşıtlıklarından dolayı Avrupa ve Mısır'da kendilerine sunulan özgür ortam ve maddi destek İttihatçıların eylemlerini kısmen kolaylaştırmıştır). Dikkate şayandır ki İTC'nin 1908 nizamnamesine bakıldığında Meşrutiyet'ten sonra da gizlilik devam etmiştir. Nizamnamede herhangi bir isim zikredilmemiş (Birinci, 2001: 65), 1908 kongresinde belirlenen merkez-i umumi üyeleri toplumdan gizlenmiş, 1908, 1909, 1910 ve 1911 genel kongreleri Selanik'te halka ve basına kapalı bir şekilde icra edilmiş ve 1912'ye kadar cemiyet başkanlığı sıfatı oluşturulmamıştır (Akşin, 2014: 244, 245). Cemiyetin başkanı, merkezi, üyeleri ve faaliyetlerinin gizemli bir şekilde saklanması halkın bir kısmı üzerinde olumsuz etki bırakmış ve halkın cemiyetten çekinmesine zemin hazırlamıştır.

Cemiyetin mücadele şartlarından dolayı bir kişinin cemiyet üyeliğine alınması için bazı şartları taşıması gerekiyordu. Adayın 18 yaşını doldurmuş Osmanlı vatandaşı olması, cinayet, dolandırıcılık, rüşvet, asayiş ihlal gibi ahlaka aykırı eylemlerden hüküm giymemiş ve nam salmamış olması, sarhoşluk ve kumarbazlık gibi alışkanlıklarının olmaması, şahsi menfaati değil cemiyete hizmeti esas maksat yapması aranan başlıca şartlardı. Bu aşamadan sonra kişinin üyeliğe uygun olduğuna üç kişinin şahitlik yapması, sonrasında ise görevlendirilen üç kişinin adayı araştırarak, olumlu rapor vermesi istenirdi (Birinci, 2001: 91, 92). Olumlu raporlarla

şahsın uygunluğu teyit edildikten sonra hücre tipi yapılanmanın gereği olarak şahıs gizli bir merasimle üyeliğe kabul edilirdi.

Cemiyetin kabul törenlerinin uygulama aşamasında yer alan Kazım Karabekir'in konuyla ilgili tespitleri önemlidir. Karabekir, Manastır'da 1907 yılında hafiyeler tarafından deşifre edilme korkusundan dolayı bütün hazırlıkları büyük bir gizlilikle yapılan kabul merasimini şu şekilde anlatmaktadır: Teşkilatlanma ve tahlife (merasim/tören) dair Selanik'ten alınan direktifler doğrultusunda, kırmızı önlük giymiş ve siyah peçe takmış olan üç kişilik tahlif heyeti yönetiminde, kırmızı örtülü bir masada bulunan Kur'ân, birbiri üstüne çapraz konan silah ve kama üzerine yemin edilmek suretiyle gerçekleştirilirdi. Yemin merasiminin yapılacağı eve gece rehber eşliğinde, gözleri kapalı olarak getirilen üye, ayakta durmak suretiyle sağ elini Kur'ân üzerine sol elini silah ve kama üzerine koyarak yemin ettikten sonra gözleri açılır. Daha sonra numarası bildirilerek (Ardışık olarak verilen numaralar sayıca fazla olunduğu izlenimi vermesi için şubeler tarafından ileri bir sayıdan da başlatılabiliyordu) göğüs üzerinde baş ve şehadet parmaklarıyla oluşturulmuş hilal işareti ve parola (muin) öğretildikten sonra merasim sona erer. Yemin töreninden sonra yine gözleri kapalı olarak farklı yollardan zikzaklar çizdirilerek tahlif yapılan evin yerini çıkaramayacağından emin olunan bir noktaya kadar götürülür ve gözleri açılırdı (Karabekir, 1995: 163-184).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk nizamnamede bile cemiyete üyelik merasiminde kişilerin gözlerinin bağlı olduğu ve gizliliğin esas olduğu görülmektedir. Bu nizamnamede dikkate değer bir durum da haftada bir gece yapılabilecek olan tahlifte kişiye, mensup olduğu dinin kitabı üzerine yemin ettirilecek olmasıdır. Bu durum üye kabul edilecek kişide Müslüman olma şartının aranmadığını göstermektedir. Gizlilik, şubeler için de uygulanmıştır, buna göre her şube sadece bağlı olduğu üst şube ile muhabere halinde olabilecektir (Birinci, 2001: 64-92). Müslüman olmayanların üye olarak kabul edilmesinin, hitap edilen asıl kitle olan Müslüman halk üzerinde olumsuz etki bırakması ve dolaylı da olsa uygulamalarda bir uyumsuzluğa zemin hazırlamış olması muhtemeldir.

İttihatçıların dikkat çeken ve teşkilatlanmalarını kolaylaştıran bir yönü de mason locaları ile olan bağlantılarıdır. Masonlarla olan ilişki 1900'lerin öncesine dayanmaktadır. Hanioglu 1902 öncesi dönemdeki mason faaliyetlerini de incelediği çalışmasında, kendisi de bir mason olan V. Murad'ın tahta çıkışı ve kısa padişahlık dönemindeki faaliyetlerini göz önünde bulundurarak masonların Osmanlı yönetimindeki etkilerini 1870'lere kadar götürmektedir. Bu süreçte masonlar, programlarını uygulamak için tabanlarını genişletme ve halktan gelen tepkileri önleme ihtiyacı hissetmiş, bu ihtiyaç da Jön Türk-mason yakınlaşmasını sağlamıştır. Masonlar faaliyetlerine gizlice devam etmiş olmakla birlikte 1890'ların başına kadar Jön Türklerden sadece Ali Şefkati masonlarla bağlantı kurmuş ve köprü işlevi görmüştür (Hanioglu, 1986: 76 vd.; 1989: 186-190).

Sultan Abdülhamid'in baskıları karşısında İttihatçılar, 1904'ten itibaren kendi güvenliklerini sağlamak ve daha rahat örgütlenmek amacıyla Selanik'te mason locasına dahil olmuştur. Osmanlı topraklarındaki ilk mason locasının İtalyanlar tarafından Arnavutluk'ta kurulması ve cemiyetin kurulma aşamasında Arnavut asıllı İbrahim Temo'nun masonlarla olan ilişkisi, locayla olan bağlantının süreklilik göstermiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Hanioglu'nun *Notes on the Young Turks and the Freemasons* başlıklı çalışması bahsettiğimiz sürekliliği açıkça ortaya koymaktadır. Bu süreçte İttihatçılar locaya üye olurken dikkate değer bir şekilde Karaso da cemiyete üye olmuştur. Hatta Karaso'nun üye yapılmasından sonra bazı Yahudi ve Ermeniler de üye olarak kabul edilmiştir. Musevi Karaso'dan sürekli destek gören

İttihatçılardan mason locasına girenlerin sayısı 1906'da 70'i bulmuştur.⁵ Bunlardan önemli olanlar Talat, Mithat Şükrü, Rahmi, Tahir, Naki, Kazım Nami, Ömer Naci, İsmail Canbolat'tır (Bu kişiler ileriki süreçte faaliyetlerini İstanbul'da yürüttükleri zaman İstanbul'da mason locaları açacaklar (Nur, 1992: 265), ya da masonlarla işbirliği halinde yürüttükleri faaliyetlerini daha aleni bir şekilde yapacaklardır). Oluşan bu atmosferin etkisiyle Selanik'te 1906 yılında Rahmi Bey tarafından düşünülen *Hilal* ismi yerine *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* adlı bir cemiyet kurulmuştur. Saray iki mason locası içinde teşkilatlanan bu cemiyetin kuruluş aşamasında Selanik masonlarının faaliyetlerinden şüphelenerek araştırmalarını sıkılaştırmıştır. Cemiyete kabul tahlifleri, ilk zamanlar izbe bir yerde bulunan bir Yahudi evinde yapılırken daha sonra farklı bir ev kiralanmıştır (Karabekir, 1995: 174-180; Danişmend, 1986: 8; Turan, 2015: 16; Alkan, 2012: 122 vd.; Hanioğlu, 1986: 91; 1989: 193).

Cemiyet üyelik faaliyetlerini hızlandırır. Enver (Paşa), Cemal (Paşa), Vasıf, Cavit, Ali Fuat (Cebesoy), Fethi Bey (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk) ve Refet Bey (Bele) başta olmak üzere sonraki süreçte öne çıkacak olan birçok sima bu süreçte cemiyete üye yapılır (Karabekir, 1995: 177-179).

Selanik merkezli kurulmuş olan İttihat ve Terakki ilk dönemler mason ağırlıklıdır. Yaşanan toprak kayıpları, İTC'nin payitahtta artan hâkimiyeti ve Balkan savaşının başlaması gibi nedenlerden dolayı 1912 yılında İttihat Terakki'nin merkezi İstanbul'a taşınır. Bu durum cemiyetin yapısını ve politikalarını birçok yönden etkiler. Öncelikle cemiyet heyetinin karar alma işlemleri kolaylaşır. 1913 yılı kongresi İstanbul'da toplanır. Bu tarihten sonra, İstanbul örgütü üzerindeki İslami/Türk kimliğin etkisiyle cemiyetin mason ağırlığı azalır. Elde kalan son kalenin Anadolu olmasının da etkisiyle Anadoluçuluk ülküsü güdülerek Anadolu'ya yönelik, "halka doğru" hareketi başlatılır (Toprak, 1995: 4, 5; Ahmad, 2007: 173-194).

İttihatçıların yönetimin baskısından dolayı tedbir olarak gizlilik esasına göre örgütlenmiş olması, cemiyetin deşifre olmasını önlediği gibi, bu yolla kurumlarda yapılan gizli kadrolaşma zaman zaman üyelerin korunmasını da sağlamıştır. 1896 yılında Mabeynden gelen telgrafta bazı şahısların evlerinde zararlı evrak bulunduğu için tahkikat yapılması istenmiştir. Tahkikat sonucunda evlerde yasaklı evraklar tespit edilmiş ve aralarında Talat Bey'in de bulunduğu bazı kişiler tutuklanmıştır. Soruşturmayı yürüten 2. Ordu Müşiri ve Vali Vekili Arif Paşa ile Vali Yardımcısı Hazım Tepeyran suç teşkil eden evrakların bir kısmını bizzat imha etmiş ve Tepeyran'ın teklifiyle zanlılara örfi muamele yapılmayarak zanlılar ceza mahkemesine sevk edilmiştir. Yargılama sonucunda mahkûmlara hapis ve kalebendlik⁶ cezaları verilmiş, üç yıl hapis cezası alan Talat Bey iki yıl sonra affedilmiştir (Karabekir, 1995: 172, 173). Benzer şekilde 1908 yılı Şubat ayında bir soruşturma başlatılmış ve bazı kişiler tutuklanmıştır. Fakat soruşturma üstünkörü bir şekilde yürütülmüş ve yönetimin çabalarına rağmen İTC cemiyeti ortaya çıkarılamamıştır. Bazı iddialara göre soruşturma İTC'ye yakın kişiler tarafından örtbas edildiği için sonuç alınamamıştır (Ahmad, 2007: 15, 16).

⁵Çalışmalarında Jön Türk-mason ilişkisini 1870'lere kadar götüren Hanioğlu, 1902 Jön Türk kongresinden sonra masonların İTC içindeki siyasi faaliyetlerinin sona erdiğini, masonların bu süreçten sonra cemiyete sızarak etki ettiğini, Ahmet Rıza Bey'in etkili olduğu 1906'dan sonraki dönemde ise önemli bazı masonların cemiyette görev aldığı belirtmiştir. Fakat bu işbirliğinin 1906'dan itibaren safhasının gaye için kurulan geçici bir iş birliği olduğunu, masonların daha çok mekân kullanımında ittihatçılara yardımcı olduğunu, her iki tarafın Doğu Sorunu'na bakışı ve uzun vadeli amaçlarının çelişmesinden dolayı bu tarihten sonra ittifak yapmalarının mümkün olmadığını vurgulamıştır (Hanioğlu, 1986: 87-92). Bu izah kısmen anlaşılır olsa da cemiyetin kurucularının büyük bir kısmının locaya üye olmasını, sonraki süreçte bağlantılarını devam ettirmesini ve masonların yardım gerekçelerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

⁶Suçlu görülen kişinin bir kaleye hapsedilmesi.

2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Batılı Devletlerle ve Gayrimüslimlerle İlişkileri

İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı coğrafyasında emperyalist ve siyasi hedeflerine ulaşmak için azınlıkları kısmen de Türk olmayan Müslümanları etki altına alınca, sahneye geç çıkan Almanların ayrıcalıklı ilişki kurabileceği kitle olarak Araplar dışındaki Müslümanlar kalmıştı. Bu durum Almanları Osmanlı yönetimine yaklaştırdı (Keyder, 2015: 75, 77). İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik zararlı faaliyetlerinin farkında olan II. Abdülhamid de şartların zorlamasıyla Almanlarla sıcak ilişki kurma yoluna gitti.

İttihatçılar, ortak düşman olarak görülen Abdülhamid'e karşı zaman zaman hem Avrupa devletleriyle hem de gayrimüslimlerle (azınlıklarla) birlikte hareket etti (Lewis, 2000: 205, 206). Temelde menfaatlerin örtüşmesinden kaynaklanan bu ittifakın görünüşte bazı farklı nedenleri de vardı. Fransa ve İngiltere başta olmak üzere kendi menfaatini merkeze alan Avrupa kamuoyu, kendi politikaları önünde engel olarak gördükleri Abdülhamid'i müstebit (baskıcı) bir padişah olarak değerlendiriyordu. Onun karşısında yer alan İTC'yi ise anayasayı yeniden yürürlüğe koyarak, müstebit padişahı kurtulmalarını sağlayacak ve Osmanlı gayrimüslimlerine daha fazla özgürlük getirecek etkili bir araç olarak görüyordu (Keyder, 2015: 77, 78).

İttihatçıların Avrupa'da uzun süre yaşamış olmaları, cemiyet üyelerinde Batı kültür ve siyasetine karşı büyük bir hayranlık uyandırarak, bunların Batı değerlerini benimsemesine, kendi kültürlerinden uzaklaşarak Osmanlı toplumunu küçümsemesine zemin hazırladı. Geliştirilmiş olan bu ilişki tarzı özellikle İTC'nin yönetime hâkim olduğu ilk yıllarda uyguladığı politikalarının belirleyici faktörü oldu. Bu çerçevede Batıya öykünerek yapılmaya çalışılan ıslahatlar, Osmanlı toplumunda kültürel sahada yaşanan kimlik kaybının artarak devam etmesine ve zamanla kimlik bunalımı yaşanmasına zemin hazırladı.

Değinilen birçok husus İttihatçılarla Avrupalı devletleri, özellikle de İngiltere'yi birbirine yaklaştırdı. Cemiyet üyeleri İngiliz yanlısı olduklarını gizlemedikleri gibi, İngiltere'nin Osmanlı lehine mücadele etmesine rağmen II. Abdülhamid tarafından düşman ilan edildiğini iddia etti ve yönetime geçince de üst kademe görevlere İngiltere yanlısı memurları atadı. Sonraki süreçte Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı İngiltere ile ittifak kurma arayışına girdi (Keyder, 2015: 78, Yılmaz, 2019: 189 vd.). İngiliz Dışişleri Bakanlığının kendi menfaatleri doğrultusunda desteklediği II. Meşrutiyet'in ilanından sonra cemiyetin dış politika yönelimlerinde belirleyici olan İngiltere dostluğu, Osmanlı topraklarında İngiliz nüfuzunun yayılmasına zemin hazırladı. Bu durum Genç Türkleri yanına çekmeye çalışan İngiltere'nin hedefine ulaştığını ve izlediği politikanın meyvelerini toplamaya başladığını göstermekteydi. Buna rağmen, İngiltere cemiyete karşı mesafeli durarak kendi açısından dengeli bir yol izledi ve patronca bir tavır takınmaktan geri durmadı (Ahmad, 2007: 58, 59; 2009: 130-137).

İttihatçılar ilerleyen zamanlarda Fransa ve İngiltere'den istedikleri borçları alamadığı gibi bu devletler Osmanlı aleyhine uyguladıkları politikalarını devam ettirdi. Üstelik İttihatçıların bir kısmında 31 Mart İsyanı'nın İngilizler tarafından desteklendiği kuşkusunu da ağır basmaktaydı. Diğer taraftan İngiltere ve Fransa I. Dünya Savaşı öncesinde İttihatçıların ittifak teklifini kabul etmemesine rağmen, İttihatçıların temel gayesi olan toprak bütünlüğünü koruma politikası kısmi çelişkilerle birlikte Almanlar tarafından desteklenmekteydi (Keyder, 2015: 78, 79). 1913 yılında İttihatçılar İngiltere'nin desteğini umarak kapitülasyonları hafifletmeye ve bölgede Rusya'ya karşı denge sağlamak amacıyla, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatları ileride pişmanlık yaşayacağı İngiliz desteğiyle gerçekleştirmeye çalışırken, İngiltere diğer devletlerle birlikte Osmanlı topraklarında nüfuzunu artırmaya yönelik antlaşmalar yapmaktaydı (Bayur, 1989: 66;

1991: 2 vd.). Bütün bu gelişmeler İTC'nin geç de olsa İngiltere'nin gerçek yüzünü görmesine ve Abdülhamid döneminde yapıldığı gibi, Almanya'ya yaklaşılmasına neden oldu.

İttihatçılar dış politikada olduğu gibi içerdeki uygulamalarda da önceki dönemden farklı bir yol izlemeye çalıştı. Bu bağlamda I. Balkan Savaşı devam ederken Kamil Paşa hükümeti 22 Ocak'tan sonra Edirne'yi teslim edeceği bir sırada buna karşı çıkan cemiyet Edirne'nin teslim edilme niyetini bahane ederek, Edirne'yi kurtarma parolasıyla uzun zamandan beri tasarladığı Babıâli darbesini gerçekleştirdi ve yönetimi ele geçirdi. Fakat bütün çabalarına rağmen 26 Mart'ta Edirne'nin yanı sıra İstanbul'a çok yakın olan Hayrabolu, Lüleburgaz ve Vize'yi Balkan devletlerine vermek zorunda kaldı (Bayur, 1989: 66; Ahmad, 2007: 146-156). Görüldüğü üzere İttihat Terakki, temelde Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya yönelik milliyetçi bir dış politika izlemeye çalıştıysa da farklı denemelerden sonra son safhada zorunlu olarak bir eskiye dönüş durumuyla karşı karşıya kaldı.

Faydacılık ve sonuç merkezli makyavelist bir yol izleyen İttihatçılar, amaçlarına ulaşabilmek için Müslüman ve Türk olmayan unsurlarla da ittifak kurmuştur. Bu çerçevede Abdülhamid'e karşı Ermeni, Yunan ve Yahudilerle işbirliği yapmaktan çekinmemişlerdir (Akşin, 2010: 50-52; Ramsaur, 2011: 97). Hatta 1900'lerin başında sürgündeki bazı Jön Türkler ve Prens Sabahattin örneğinde olduğu gibi İTC'nin bir kısmı Abdülhamid idaresine karşı diğer ülkelerin Osmanlıya müdahalesini savunacak kadar çelişkili bir milliyetçilik anlayışına sahip olmuş, bu yönüyle Abdülhamid'in şahsında devlete cephe almışlardır. Ahmet Bedevi Kuran bu metodu, inkılapçılığın esası olarak kabul ettiği "*gaye vasıtayı mubah kılar*" (Kuran, 2012: 320; Ahmad, 2007: 187, 195) ifadesi ile özetlemiştir. Diğer taraftan İttihatçıların bir kısmı tarafından başvurulması düşünülen bu strateji, İttihatçıların milliyetçiliğe dayalı ilkelerine aykırı olduğu için içeride büyük tartışmalara neden olmuştur.

İttihatçıların görünüşteki amacı Abdülhamid'i saf dışı bırakarak özgürlük ve eşitlik ortamı sağlamak, Osmanlı bünyesindeki bütün milletleri din, mezhep, ırk ayrımı gözetmeden birleştirerek Osmanlılık çerçevesinde bir meşruti yönetim altında birlikteliği ve kalkınmayı sağlamaktı. Bu bağlamda İttihatçılarla azınlıkları ve diğer muhalif unsurları görünüşte işbirliğine zorlayan neden anayasal yönetime geçme düşüncesi, Abdülhamid karşıtlığı ve Abdülhamid'in şahsında muhatap bulan istibdat karşıtlığı olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde Osmanlı azınlıkları Meşrutiyet'i kendi lehlerine bir yönetim şekli olarak gördükleri için İTC'yi desteklemişlerdir. Rumlar, Meşrutiyet'i Yunan devletinin genişlemesine imkân tanıyacağı için desteklemiş; kendi aralarında ortak bir görüşe sahip olmayan Ermenilerin belli kesimi arasında önce özerkliği daha sonra da bağımsızlığı elde etmeyi hedefleyen milliyetçilik fikri yaygınlaşmıştı. Osmanlı Devleti ile bütünleşmiş olan Yahudiler ise, Filistin'i ele geçirme konusunda herhangi bir kazanım elde edememiş oldukları gibi Ermeni ve Rumlardan farklı olarak geleceklerini şimdilik Osmanlı'nın devamında görmekteydi (Ahmad, 2009: 85-87; Keyder, 2015: 86). Bahsedilen ulusal çıkarları doğrultusunda hareket eden azınlıklar, İTC ve Meşrutiyet yönetimini desteklerken, İTC de bu destekten faydalanarak azınlıklarla kapsamlı ve kalıcı bir ilişki kurma niyetindeydi.

Meşrutiyet'in 1908'de ikinci defa ilanından sonra azınlıkları İTC çatısı altında toplayarak cemiyeti farklı milletlerin de barındığı çok sesli milletler üstü bir cemiyet haline getirmek ve *Osmanlı toplumu* oluşturmak amacıyla cemiyet tarafından görevlendirilen Cemal Paşa, Talat Bey ve Bahaeddin Şakir'den oluşan bir heyet azınlıklara ait komitelerle 3-4 ay boyunca birçok görüşme yaptı. Bu çerçevede heyet Bulgar ihtilal cemiyetleri, Etnik-i Eterya gibi Yunan cemiyetleri ve Taşnak Sütyun başta olmak üzere Ermeni komiteleriyle çeşitli toplantılar yaptı.

Bulgar komiteleri, siyasi faaliyetlerini devam ettirme; Yunan komiteleri, bazı bölgelerde imtiyaz ve özerklik elde etme, Helenizm'i gerçekleştirme; Ermeniler, adem-i merkeziyeti gerçekleştirme ve Taşnak Sütyun'un faaliyetlerini açıktan yürütme taleplerinde (bu talep kabul edilmiştir) ısrarcı oldu. Gayrimüslim milletvekilleri ve komiteler, Meşrutiyet'in korunması noktasında işbirliği yapabileceklerini fakat özerklik mücadelelerine açıkça devam edeceklerini belirtti. Sonuç olarak azınlıkların bir kısmının Osmanlı Devleti'ni parçalama faaliyetlerine rağmen cemiyet ortak bir görüşe varmak için programını esnetti ve politikalarından taviz vererek muhataplarını memnun etme gayretine girdi. Ancak komiteler *Osmanlılık* bünyesinde menfaat ve çalışmada eşitliğe karşı çıktı, siyasi programlarını devam ettirme amaçlarında ısrarcı olarak bağımsızlık faaliyetlerini açıkça yürütmek istedi. Bu talepler tarafların uzlaşmasını engelleyerek görüşmeleri çıkmaza soktuğu için görüşmelerden bir sonuç alınamadı (Cemal Paşa, 2010: 375-377; Tal'at Paşa, 2011: 17, 18).

3. Cemiyet İdarecilerinin Kişilik Özellikleri ve Buna Bağlı Olarak Geliştirilen Eylem Tavrı

İTC muhalif bazı siyasi fikirleri merkeze alarak yola çıktığı için hitap ettiği kitle ağırlıklı olarak oku(muş)makta olan kesimdi. Dolayısıyla üyelerinin büyük bir kısmını gençler oluşturmaktaydı, bu yönüyle Jön Türk adını tam karşılıyordu. Meşrutiyet ilan edilirken İttihatçıların büyük bir kısmı 40 yaşın altındaydı (Zürcher, 2009: 145). 1908 yılına gelindiğinde İttihatçı yöneticilerden asker olanların yaş ortalaması 29 iken sivillerin yaş ortalaması 38'di. 1906 yılı öncesinde hareket, sivillerin kontrolünde olmasına rağmen bu tarihten sonra 2 ve 3. Ordulardaki kadrolaşma sayesinde yeni hücrelerin oluşturulmasıyla genç ve küçük rütbeli subaylar İTC'nin en önemli aktörü haline geldi (Ahmad, 2007: 198; Zürcher, 2009: 146).

Büyük kısmı genç olan İttihatçıların birçok özelliği dikkat çekmekteydi. Osmanlı toplumuyla kıyaslandığında küçük bir azınlığı oluşturan İttihatçılar, kolektif menfaati bireyciliğin üstünde gören bir mücadele anlayışına sahip, yönetimin kendilerinden oluşan merkezi bir oligarşinin denetimi altında olması gerektiğine inanan, tarihsel gelişimde sürekliliği göz ardı ederek sadece değişimi önceleyen, dik kafalı, inatçı kendi oluşturdukları dışında yapılagelmişleri dikkate almayan, saygınlığı az, ihtiyaç durumunda çelişkili siyasal davranışlar sergilemek suretiyle ideolojiyi öteleyerek eyleme odaklanacak kadar pragmatist, şartlara göre mevcut toplumsal düzen ve kurumlardan istifade etmesini de bilen (Ahmad, 2007: 191-199), şiddet yöntemlerine başvurmadan çekinmeyen, zaman zaman gerçek amacını toplum tarafından kabul gören başka amaçlar arkasında saklamakta beis görmeyen, kendi doğrularının geçerli ve mutlak tek doğru olduğuna inanan bir gruptu. Bahsedilen katı kişilik özellikleri, sert, benmerkezci ve ısrarcı üslupları Osmanlı toplumunun bir kesimi ile İttihatçılar arasında bir uyumsuzluğa zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan bu özellikler İTC içerisinde sert tartışmalara ve kısmi ayrılıklara sebep olmuşsa da kendilerini Meşrutiyet'in bekçisi olarak görmeleri, Osmanlı Devleti'nde ilk kez görülen büyük bir kitleyi yönlendirebilecek halkçı yapıları ve ıslahatlarla ülkeyi çöküşten kurtarmaya olan inançları, Osmanlı Devleti'nin değil ama İTC'nin güçlenerek varlığını devam ettirmesini sağlamıştır.

İttihat ve Terakki liderleri eğitilmiş ve aydın bir kimliği temsil etmelerine rağmen birdenbire, belki de tahmin ettiklerinden daha kolay ve daha erken, sahip oldukları iktidarı ele almaya hazırlıklı olmadıkları için Meşrutiyet'ten sonra yeni duruma uyum problemi yaşadılar. Çünkü biçimlendirilmemiş bir Meşrutiyet kavramı haricinde, gelecekte uygulayacakları bir programa ve yetişmiş, tecrübeli kadrolara sahip değillerdi. Hızlı bir çözüm olarak devlet otoritesini

güçlendirmeyi (Keyder, 2015: 79; Ahmad, 2007: 191, 192) ve ilk zamanlar dışarda kalarak, tecrübeli fakat kontrol edilebilir isimler üzerinden ülkeyi yönetmeyi daha uygun buldular. Bundan dolayı hükümet işlerine müdahale ettikleri yönündeki haklı eleştirilerin hedefi haline geldiler. Talat Bey, İTC merkezinin hükümet dışında iken hükümet işlerine müdahale ettiği iddiasını reddetmekle birlikte merkez üyelerinin toplantılarında bazı üyelerin zaman zaman asabi tavırlarla eleştirilerde bulunduğunu, bazı suiistimaller yapıldığını ve suiistimallerin önüne geçilemeyerek ilgililerin cezalandırılmadığını ve bu durumun içeride şiddetli tartışmalara sebep olduğunu belirtmektedir (Tal'at Paşa, 2011: 38). Talat Bey bu ifadeleriyle bir yönüyle İTC'nin önüne geçemediği bu agresif tepkilerden muzdarip olduğunu belirtirken; diğer yönüyle İttihatçıların bir kısmının müdahaleci reflekslerindeki kontrolsüzlüğü, stratejik düşünmede yaşadıkları yetersizliği, zarar verici boyutlara ulaşan cesaret ve girişkenliklerini de kabullenmektedir.

Osmanlı ordusunda yaşlı büyük alaylıların yetiştiği dönemde kurmay eğitim ve örgütlenmesinin olmamasının (Berkes, 2010: 346) etkisiyle alaylıların bir kısmının mesleki yetersizliği, orduyu birçok bakımdan geri bıraktığı gibi genç İttihatçıların etkili olmasının da önüne geçiyordu. Önce Abdülhamid'e, sonraki süreçte de yaşlı paşalara duyulan öfke, genç ve tecrübesiz İttihatçılarda karşıt ve stratejik bakıştan uzak bir duygusallığa zemin hazırladı. Bu da Enver Paşa gibi İttihatçılarda bir subayın taşınması gereken özelliklerin sadece genç subaylarda bulunabileceği, dolayısıyla sadece genç subayların görevlendirilmesi gerektiği (Ahmad, 2007: 180) şeklinde tecrübe ve birikimi öteleyen katı, genelleyici bir anlayışın yerleşmesinde etkili oldu. Bu bağlamda İTC, yönetime hâkim olduktan sonra askeri sahada liyakat ve tecrübeyi önemsemeyerek, vatansever olmalarına rağmen kendileri açısından engel olarak gördükleri birçok muhalif alaylı paşa ve subayı, orduyu gençleştirme bahanesiyle zorunlu olarak emekliye ayırdı, böylece orduda kendi lehine bir tasfiye gerçekleştirdi. Fakat bu durum orduda büyük huzursuzluk ve itiraza sebep oldu (Örs, 2013: 703; Küçükali, 2013: 49).

4. Cemiyetin Mücadele Yöntemleri

II. Abdülhamid Döneminde bürokrasi belli bir düzeyde profesyonelleşmiş ve eğitim sahasında önemli adımlar atılmıştı. İttihatçılar, çoğunlukla II. Abdülhamid Döneminde kurulmuş olan lise ve üniversitelerde görev yapan öğretmenler ya da bu kurumlarda eğitim görmüş subaylardan oluşmuştu. İdeolojik varisleri oldukları Genç Osmanlılardan farklı olarak bunların çok azı Babî'î'de bürokratik görev üstlenmişlerdi. Fakat Fransa ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa geleneklerine uygun liberal bir anlayışla yetişmişlerdi. Dolayısıyla geleneksel değerlere bağlı olmadıkları için geleneksel kurumlara uyum sağlamaya yönelmediler. Bu da modernleşme olgusunu sosyal ve kültürel değişimin gerekliliği üzerine inşa etmelerine dolayısıyla eskiyle çatışmalarına zemin hazırladı (Ahmad, 2009: 133-135).

İTC sosyal ve kültürel değişim için öncelikle yönetim şeklinin ve padişahın değişmesi gerektiğine inanıyordu. Nitekim uzun yıllar gizli bir örgüt olarak varlığını sürdüren cemiyetin bilinen temel amacı parlamento yönetiminin ve anayasanın tekrar uygulanmasını sağlamaktı. II. Abdülhamid'i öldürmek ya da hiç olmazsa tahttan indirerek İttihatçıların fikirleriyle çatışmayacak birini padişah yapmak da amaçları arasında yer almaktaydı. Bu hedeflere ulaşmak için, her ne kadar İttihatçılar kabul etmese de, basını bir baskı aracı ve silah olarak kullandıkları gibi zaman zaman padişah ve hükümeti tehdit etmekteydiler (Mardin, 2015: 182; Danişmend, 1986: 6-50; Karabekir, 1995: 174, 203 vd.; Çiftçi, 2015:118). Hatta cemiyetin bazı üyeleri daha da ileri giderek II. Abdülhamid'e suikast girişiminde bulunmuştu (Hanioglu, 1982. s. 296, 297).

Bu gaye ve eylemler tek başına cemiyetin kararlılığını ve amaca ulaşmak için yapabileceklerini göstermesi bakımından önemlidir.

İTC'nin Yeni Osmanlılarla benzerliklerinin yanında en büyük farkı belki de takip ettiği sonuç odaklı pragmatist yöntemdi.⁷ Gayeye götüren her yolu mubah kabul eden makyavelist bir anlayışa dayanan bu yöntemde, Kolağası Ahmet Niyazi Bey'in 1908 yılında Manastır'da yüzlerce askerle birlikte dağa çıkmasında, birkaç gün önce başlayıp bitmiş olan 31 Mart İsyanı'na karşı Selanik'ten Hareket Ordusu'nun gönderilmesinde olduğu gibi ihtiyaç duyuldukça ordu ve unsurları hedefe ulaşmak için araçsallaştırıldı. Ayrıca şiddet, siyasi hayatın bir parçası haline getirildi. Niyazi Bey'in isyanını bastırmak için gönderilen Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz 1908'de Manastır telgraf merkezinden ayrılırken bir subayı tarafından vurulması (Lewis, 2000: 205, 206), Ahmet Samim, Hasan Fehmi ve Zeki Bey gibi gazetecilerin öldürülmesi (Kuran, 2012: 510; Birinci, 2001: 136; Toprak, 1995: 4), Enver Paşa'nın da içinde bulunduğu bir grubun Enver Paşa'nın kız kardeşinin eşi Nazım Bey'e suikast düzenlemesi (Alkan, 2012: 192) ve diğer birçok olayda görüldüğü gibi şiddete başvurmaktan geri durulmadı.

İttihatçılar için siyaset farklı bir şeydi. Elde ettikleri iktidarı kaybetmemek için baskı ve şiddet başta olmak üzere her yola başvurabilirlerdi. Baskıda ayırım gözetmez zaman zaman kendi üyelerine veya eski İttihatçılara da bunaltıcı baskılar uygularlardı. Bu çerçevede İbrahim Temo tarafından kurulan Fırka-ı î'bâd dahi ittihatçılar tarafından sindirilmiş ve mensuplarının bir kısmına işkence yapılmıştır. İktidarlarını devam ettirebilmek için hiçbir kutsalı tanımadıkları bir gerçektir. Oysaki Abdülhamid Döneminde ölüm cezası istisnayıydı. Padişaha muhalif veya düşman olanlar hapis, sürgün ve tecrit yoluyla güçsüz bırakılmaya çalışılır, sürgün edilenlerin bir süre sonra geri dönmelerine izin verilir. Fakat İttihatçılarda durum çok farklıydı, başkaldıranların ölümüne hazırlıklı olmaları gerekirdi. Bundan dolayıdır ki şiddet siyasi hayatın bir normal haline getirildi. Diğer yandan İTC temelde siyasi bir fikirten beslenmesine rağmen 1909 yılında 31 Mart İsyanı karşısında sergilediği mücadele tarzı ve 1913 yılında Balkan yenilgisi gerekçesi ile üstlerine karşı çıkararak yönetime el koyması sırasında uyguladığı yöntemle Türkiye'de son dönemlere kadar yaşanan darbe kalkışmalarıyla ordunun yönetime ve siyasete müdahale etmesinde belirleyici ve model bir rol üstlendi (Temo, 2013: 223 vd.; Ahmad, 2007: 197, 198; Kuran, 2012: 510-513; Türk, 1998: 28).

Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde büyük kusur işleyen bazı kişiler ya da Filozof Abidin Paşa gibi dinsiz olarak değerlendirilen kişiler kusurlarını ve eleştirilen yönlerini gizlemek; makul ve muteber kişi izlenimi vermek için namaz kılar ve seccadelerini görevlilere taşıtırırlardı (Berkes, 2010: 347). İttihatçıların temel özelliklerinden biri de toplum üzerinde etkili olabilmek için, Tanzimat Dönemi ve sonrasında görüldüğü gibi, benimsemedikleri davranışları zaman zaman sergilemeleriydi. Bu çerçevede Abdullah Cevdet okurları üzerinde etkili olabilmek ve toplumu ikna edebilmek için materyalizme dayanan iddialarını, bir metot olarak, hadisler ve fıkıh âlimlerinin görüşleri üzerinden izah etmeye çalışmıştır. Bu yönüyle İslami bir düşünce ile temelde İslam karşıtı olan bir teoriyi uzlaştırmaya çalışarak büyük bir

⁷İTC'nin 1902 yılı kongresinde Avrupalı devletlerin Osmanlıya müdahale etmesi gerektiği önerisi kongre başkanı Prens Sabahattin tarafından kabul edildi. Ermenilerin de katıldığı ve 1907 yılında Paris'te toplanan II. Jön Türk Kongresinde silahlı ayaklanma yöntemi benimsendi. Kongrelerde yapılan tartışmalar ve alınan kararlar incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır (Akşin, 2010: 50, 51). Özetle İTC ilk zamanlar genel islahatlar konusunda kendi lehine olduğu sürece büyük devletlerin padişaha baskı yaparak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesine taraftar oldu hatta bunu talep etti. Fakat bölgesel islahatlar konusunda Osmanlı'ya yapılan müdahale ve baskılara karşı çıktı. Diğer taraftan 1902'den sonra bir kesim her türlü dış müdahaleye karşı çıktı bu da cemiyette ayrışmaya neden oldu (Bayur, 1991: 268-171).

tezat yaşamıştır. Abdullah Cevdet'in inanç yönünden İslam'a ve dinlere önem vermediği göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Diğer taraftan bu yola başvurulmasında İslam'ın sosyal eğitim aracı olarak görülmesi de kısmen etkili olmuştur (Hanioğlu, 1997: 134-137; Mardin, 2015: 234, 235).

Ahmet Rıza Bey Londra'dan II. Abdülhamid'i ikna etmek için gönderdiği mektuplarında pozitivistliğinden hiç söz etmezken, Şeriattaki meşveret usulünden, Hz. Peygamberden, Ebu Bekir ve Ömer'den örnekler vermekteydi (Berkes, 2010: 394). Ayrıca Ahmet Rıza Bey dışındaki İttihatçılar halkın sempatisini kazanmak ve halk üzerinde etkili olmak için belli bir dönem şekilsel ilkelerinden ödün vererek toplum içerisinde beş vakit namaz kılmak (Mardin, 2015: 184) suretiyle takiye yoluna gitmiş ve fikirlerini belli bir süre baskılama zorunluluğu hissetmişlerdir. Bireyler üstü bir durum olarak İTC'nin ilk dönemler uyguladığı Osmanlıcılık yanlısı siyasi tutum da kısmen bu çerçevede ele alınabilir. İttihatçıların azımsanmayacak bir kısmı temelde Türkçü ve milliyetçi fikirler savunmasına rağmen Balkan Savaşı yenilgisine kadar bu fikirlerini baskılayarak Osmanlıcılığı uygulamaya çalışmıştır.

İTC'nin mücadele yöntemlerinden birisi de yaşanan sıra dışı bazı olayları fırsata dönüştürmesi ya da fırsatçılığdır. Etkileri itibariyle önemli fakat araştırmalarda ihmal edilen durumlardan biri olan saray muhafızlarının değişimi ve 31 Mart İsyanı buna iyi örneklik teşkil etmektedir. 31 Mart İsyanı'ndan kısa bir süre önce 1909 yılı Mart ayında, kayda değer bir gerekçe olmamasına rağmen, İTC gelecekte yaşanacak olayları kendi lehine dönüştürmeye yönelik tedbir alırcasına Yıldız Sarayında padişaha ve eski rejime sadık muhafız alayını, Meşrutiyet rejimine bağlı cemiyet taraftarlarıyla değiştirme kararı aldı. İTC'nin perde arkasında etki ettiği hükümet nisan ayı başlarında Arnavut ve Arap kökenli bu muhafızları değiştirdi (Arap ve Arnavut birliklerin bir kısmının direnmesi üzerine direnenler sonraki süreçte Makedonyalı askerler tarafından zor kullanılarak değiştirilecektir). Bu değişimden birkaç gün sonra 12-13 Nisan'da 31 Mart İsyanı çıktı (Ahmad, 2007: 61; 2009: 16-18).

İsyan, Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meşrutiyet'i koruması için Rumeli'den İstanbul'a nakledilen, cemiyet tarafından zaman zaman rakiplerine karşı baskı aracı olarak kullanılan ve anlaşılabilir bir şekilde başıboş bırakılan Avcı Taburları tarafından İTC'ye karşı çıkarılmış olmasına rağmen zamanla Meşrutiyet'e karşı çıkarılmış gibi yansıtıldı (Kuran, 2012: 509, 510; Birinci, 2012: 46). Diğer taraftan Mizancı Murat Bey 31 Mart İsyanı'nın Abdülhamid'i yanlış bir harekete zorlayarak tahttan indirmek ve muhalefeti susturmak amacıyla İTC'nin *geniş mezhepli kesimi* tarafından kurgulandığını iddia etmiştir. İsyanın sonuçları Mizancı'nın fikirlerinin iddiadan ibaret olmadığına delil olarak kabul edilebilir. Neticede İstanbul'a gelen Hareket Ordusu kontrolü sağladı, padişahın tahttan indirilmeyeceği teminatına rağmen 27 Nisan 1909 Salı günü yapılan gizli oturumda alınan meclis kararıyla Abdülhamid tahttan indirildi. İlginçtir ki padişaha tahttan indirildiğini bildiren heyet içerisinde Ermeni Aram Efendi ve Yahudi Karaso da yer almaktaydı (Akşin, 2015: 240 vd; Artuç, 2005: 62). Müslümanlık ve Türklük açısından olumlu bir anlam taşımayan bu durum için Rıza Nur "*Türk tarihi burada feci bir leke ile berbat edilmiştir*" (Nur, 1992: 303) ifadesini kullanmıştır. Diğer taraftan Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi sadece idari sahada değil basın üzerinde de etkili olmuş, İttihatçılar tarafından 31 Mart İsyanı'nın müsebbibi olarak değerlendirilen İttihat Terakki karşıtı gazeteciler Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi ile susmak zorunda kalmıştır (Yılmaz, 2018: 562, 563).

İTC'nin Abdülhamid'in şahsıyla ve yönetim anlayışıyla uyuşmadığı ve padişahı tahttan indirmek istediği daha önce vurgulanmıştı. Uzun vadeli sonuçlarıyla birlikte değerlendirildiğinde saray muhafızlarının değiştirilmesinin cemiyetin lehine sonuçlandığı

görülmektedir. Çünkü İTC 31 Mart İsyanı'nı fırsata dönüştürdü ve daha önce savunmasız bıraktığı padişah ve taraftarlarının direnişiyle karşılaşmadan padişahı tahttan indirdi. Saray muhafızlarının bu şekilde değişimi cemiyetin padişahı tahttan indirerek, yönetimi ele geçirmeyi sağlayacak bir eylemi çok önceden tasarlamış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu durum kanıtlanamasa da isyanın İTC tarafından padişahı tahttan indirmeye yönelik bir fırsata dönüştürüldüğü tartışmasız bir gerçektir.

İttihatçıların yönetime ve kendilerine muhalif olanlara karşı uyguladıkları hareket tarzında olaylara yaklaşımlarının yanı sıra geçmişteki mücadele şekillerinden edindikleri tecrübeler de etkili olmuştur. İttihatçıların ve yönetici zümrelerinin geneli kanun, nizam eğitimi almış subay ağırlıklı devlet memurlarından oluşmasına rağmen bunların büyük kısmı çetelerin mücadele şekillerine yabancı değildi. Makedonya'da bulunan 3. Ordu ile Edirne'de bulunan 2. Ordu subayları uzun süre Yunan, Bulgar, Sırp çeteleriyle ve Arnavut aşiretleriyle mücadele etmiş, burada olumlu ve olumsuz birçok deneyim edinirken çetecilik faaliyetlerini de çok iyi öğrenmişti. Hatta İTC gizli teşkilatlanmasının oluşumunda ayrılıkçı Balkan komitelerinin etkisi olmuştu (Zürcher, 2009: 152; Danişmend, 1986: 9). Bundan daha da önemlisi İTC'nin nizamnamesine dayalı olarak silahlı fedai sisteminin yani ideolojik bir çete sisteminin oluşturulmuş olmasıdır. Buna göre, yalnızca cemiyetin idare heyeti tarafından bilinen ve özel görevler için vazifelendirilen fedai şubeleri mevcuttu. Heyet tarafından verilecek her görevi yapmaya yeminli olan fedailer öldürüldüğü takdirde ailelerinin ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanacaktı. Karabekir'e göre, 1907'de kendisi ve Enver Bey de bahsedilen fedai grubunun aktif üyesidir (Tunaya, 1988: 55, 56; Karabekir, 1995: 195). Aynı şekilde 31 Mart İsyanının şahitlerinden olan Mustafa Turan ve daha birçok kişi cemiyetin fedailerini arasında yer almaktaydı (Turan, 2015: 50, 57). Cemiyetin yapısal bir unsuru haline gelen fedai sistemi ve faaliyetleri İTC'nin gizli bir cinayet şebekesi olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır.

II. Abdülhamid Döneminde cezalandırılan muhaliflerin tamamına yakını hapis, sürgün ve kürek cezası alırken idam ve ölüm cezasının neredeyse uygulanmadığı görülmektedir. Buna karşın Abdülhamid'i istibdatçılıkla suçlayarak anayasal bir yönetim talebinde bulunan İttihatçıların hâkimiyet kurmaya çalıştığı ilk dönemlerde padişah yanlısı ya da kendilerine muhalif olarak gördükleri birçok subay ve gazeteciye yönelik yaptıkları saldırı ve cinayetler, çetecilikte ve fedai sisteminde ne kadar ustalaştıklarını, ayrıca idealleri uğruna neler yapabileceklerini ve neleri göze alabileceklerini kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak İTC'nin tasavvur ettiği ya da vadettiği idare şekli ile yönetime hâkim olduğu zaman uyguladığı idare şekli tezat oluşturmuştur. Şöyle ki II. Meşrutiyetle⁸ birlikte görece bir hürriyet ortamı doğmuş ve Meşrutiyet özellikle şehir merkezlerinde yaşayan toplumun bir kesimi tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat süreç dejenere edilerek 1918 yılına kadar devam edecek olan bir çeşit askeri oligarşiye dönüştürülmüş, başarısızlık, acı ve hayal kırıklığı ile sona ermiştir. Bunda içeride ve dışarıdaki şartların yanı sıra Meşrutiyet savunucularının az ve beceriksiz olması da etkili olmuştur. Bayur, bu durumu "*dünyada pek az hareket Osmanlı*

⁸II. Meşrutiyet'in ilanının hem İTC yanlıları hem de II. Abdülhamid yanlıları tarafından bazı farklılıklarla birlikte bayram havasında karşılandığı görülmektedir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği hafta bir taraftan İstanbul'un kahvehanelerinde 33 yıllık istibdat ve zulmün bittiğine dair nutuklar atılmaktaydı. Diğer tarafta ise Yıldız Sarayı etrafında yapılan geniş katılımlı halk yürüyüşünde padişah ve hürriyet lehine sloganlar atılmaktaydı. Meşrutiyet'ten sonraki ilk Cuma günü, namaza gitmek isteyen padişahı binlerce insan karşılamıştır. Normal zamanlarda halkın pek katılmadığı Cuma selamlığı asker tarafından sıkı tedbirler alınarak yapılmaktaydı. Fakat bu selamlıkta Hamidiye Camii ve çevresinde mahşeri bir kalabalık toplanmıştır. Beşiktaş'tan başlayarak yollar padişahım çok yaşa sloganı atan ve birbirine kenetlenen kalabalıklarla dolmuş ve padişahın arabası yol almakta zorlanmıştır (Aydemir, 1971: 102-104); (Alkan, 2012: 303).

meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kat'î olarak boşa çıkarmıştır." (Lewis, 2000: 210) şeklinde ifade etmektedir. Tunaya da II. Abdülhamid istibdadına karşı kurtarıcı konumda olan cemiyetin, daha ağır bir istibdat getirdiğini, İTC döneminde ülkenin birkaç kişinin keyfi idaresi altında inlediğini, cemiyetin kurtarıcılığını, kendi istibdadını meşrulaştırmak için kullandığını, zalim, siyasi ahlaktan yoksun, tedhiş yöntemlerini kullanan ve hürriyetleri sınırlayan bir teşekkül olarak özetlemiştir. Akşin ittihatçıların savundukları gizli Türkçülükten dolayı siyasal özgürlüğe aykırı çeşitli yollarla ve Meşrutiyet'i mahiyetinden saptırarak programlarını uygulamak zorunda kaldıklarını, daha fazla kişiye ulaşmak için de Meşrutiyet'i propaganda aracı olarak kullandıklarını iddia etmiştir. Sonuç olarak İTC Meşrutiyet ilkelerine uymamış, muhaliflerine ibret olması için siyasilere ve gazetecilere yönelik suikastlar düzenlemiş, milletvekillerinin özgürlüğünü elinden alarak, onları cemiyete kavuk sallayan kişiler konumuna getirmiştir (Akşin, 2014: 247-251). Dönemin önemli muhalif simalarından Âsaf Muammer ve Nüzhet Sabit de benzer şekilde İTC'nin meşruti yönetim oluşturmada hiçbir zaman samimi olmadığını, devleti kötü yöneterek uçurumun kenarına getirdiğini iddia etmiştir (Küçükali, 2013: 47). Dönemin aksiyonerlerinden biri olan Kuran, bir facia olarak nitelediği Birinci Dünya Savaşı'nın tek sorumlusunun İTC olduğunu, cemiyetin önemli isimlerinin izledikleri yolun, tecrübesizliklerinin ve kapıldıkları ihtirasların memlekete zarar verdiğini ve Osmanlı Devleti'ni yıktığını iddia etmiştir (Kuran, 2000: 443, 444).

5. Cemiyet Teorisyenlerinin Fikirleri ve Yönetimdeki Siyasi Fikir Değişikliğinin Sınırlılıkları

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin geri kalma sebepleri ve Batı'nın ilerlemesi üzerinde yapılan tartışmalarda ulûm ve fûnûn kelimeleri ve bu alanlardaki ilerleme öne çıkarırken, yeni bilimin ve onun kullanımının olumlu etkisi tartışılmış ve birçok aydın tarafından eski bilgilerin hurafelerden oluştuğu iddia edilmiştir. Bu süreçte Felsefe ve kimyanın önemi giderek artmıştır (Hanioğlu, 1986: 16 vd.). Fakat dönemin şartlarından dolayı yapılan tartışmaların İslam'a uygunluğuna dikkat edilmiş veya eleştiriler örtülü bir şekilde yapılmıştır. Bundan dolayıdır ki bilimin, dinin yerini almasına yönelik girişimler sonraki döneme ertelenmiştir.

İttihatçı bazı aydınlar bilgiye ve maddeye bakış noktasında Osmanlı'daki hâkim anlayışa muhalif yeni düşünceler ortaya koymuştur. İttihatçı döneme kadar ahiret inancı çerçevesinde şekillenen Osmanlı toplum ve biliminde İslam belirleyici olmuş, bilgi ilahi varlığın ilim ve kudretinin yansıması olarak değerlendirilmiştir. Fakat İttihatçı dönemde şeriata dayandırılan tabiat kanunlarının yerine varlığın sadece maddi yönü, ihtiyaçların maddi dünyayla sınırlandırıldığı, temelini dinden almayan ve her soruna çözüm üreteceğine inanılan pozitivist bilgi öne çıkarılmıştır. Felsefik açıdan basitleştirilmiş bir materyalizmin yanı sıra sosyal Darwinizm ve bilimciliğe dayalı bu fikir karışımıyla açık veya örtülü bir şekilde dinin reddedilmesi yoluna gidilmiş ve "*dine karşı son derece düşmanca bir tavır*" (Hanioğlu, 2013: 37, 38) takınılmıştır. Abdullah Cevdet, Akil Muhtar, Ahmed Rıza, Lûtfullah Bey ve Şerafeddin Mağmumi başta olmak üzere birçok İttihatçının neşriyat yoluyla açık ve gizli bir şekilde savunduğu İslam karşıtı iddialar ittihatçıların inançlarının sorgulanmasına zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı 1800'lü yılların sonlarında hatta II. Meşrutiyet'in ilanı zamanında halkın geneli Meşrutiyet yanlılarını dinsiz ve zararlı insanlar olarak nitelediği için ittihatçılar kimliklerini ve mensubiyetlerini gizlemek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte bazı cemiyet üyeleri, kendileri hakkında oluşturdukları bu algıdan rahatsız olmadıklarını dile getirmiştir (Hanioğlu, 1986: 46, 188, 228). Bu çerçevede İttihatçılara yön veren önemli isimler hem siyasi sahada hem de fikir

sahasında Osmanlı'daki hâkim anlayışa aykırı fikirler savundukları için toplumun bir kısmı tarafından kabul görmemiş ve kendilerine şüpheyle yaklaşılmıştır. Çalışmanın bu kısmında İTC'ye başkanlık yapmış veya İttihatçıların fikri altyapısının oluşmasında büyük etkiye sahip bazı kişilere ve yönetimdeki fikri değişimin yansımalarına kısaca değinilecektir.

Osmanlı'daki pozitivistlerin temsilcisi olarak görülen ve sonraki süreçte İTC içerisindeki muhaliflere yön veren Ahmet Rıza Bey İttihat ve Terakki'nin düşünce yapısı ve ideolojisinin oluşmasında büyük etkiye sahip bir öncü olarak değerlendirilebilir (Beşcan, 2019: 114-120). Yaklaşık 20 sene İttihatçılara önderlik yapan Ahmet Rıza, gençlik yıllarında materyalizmin kurucusu filozof d'Holbach'ın düşüncelerinden etkilenmiş ve Paris'te yaşadığı sıralarda Fransız pozitivistlerinin başında bulunan Pierre Lafitte'den uzun süre ders almıştır. Bu fikir ikliminde yetişen Ahmet Rıza 1889'lu yıllarda bile pozitivist, materyalist, dini inançları zayıf ve laik bir bakışa sahipti. İşlediği temalarda ilk zamanlar pozitivism ağır basmış, sonraki süreçte padişahın zalimliği ve Osmanlıların vatanlarını kurtarma gerekliliği öne çıkmıştır. Temel amacı Osmanlı'nın diğer devletlerle eşit olduğunu kabul ettirerek, Osmanlı'yı Batı fikir akımına sokabilmektir. Diğer taraftan İslam'a vahy-i ilahi ve din olarak değer vermemiş, fakat sosyal bir harç olarak önemseydiği İslam'ı kendi teorisine engel olarak da görmemiştir (Mardin, 2015: 178-223). Ahmet Rıza fikir mücadelesinde basılı neşriyatı etkili bir araç olarak kullanmış, Londra'ya giderek masonlar için önemli bir halka olan Ali Şefkati Beyle tanıştıktan kısa bir süre sonra cemiyetin ana yayın organı olan *Meşveret*'i Paris'te yayınlamaya başlamıştır (Hanioglu, 1986: 84, 85; 1989: 190). Ahmet Rıza Bey'in fikirlerini neşretmesi kendisine karşı bir muhalefetin ve düşmanlığın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 31 Mart isyancılarının talebi doğrultusunda Ahmet Rıza'nın meclis başkanlığı görevinden istifa etmesi kısmen de olsa bu bağlamda değerlendirilebilir (Akşin, 2014: 205 vd.).

İttihat ve Terakki'nin ideolojisinin oluşumunda önemli etkiye sahip isimlerden biri de Abdullah Cevdet'tir. Avrupa'daki ilk İslami yayınevini kuran Cevdet, ilk zamanlar İslam'la çelişmeyen bir metot kullanmaya çalışmış fakat bu yolla hedefine ulaşamayınca İslam'ı sert bir üslupla eleştirmiş ve İslam'ın, toplumsal gelişimin önündeki en büyük engel olduğunu, dinin yerini bilimin alması gerektiğini iddia ederek İslam dinine alenen saldıran yayınlar neşretmiştir. Üstelik arkadaşlarıyla birlikte masraflarını karşılayarak bu yayınları İstanbul, Azerbaycan, Orta Asya ve Ortadoğu'ya ulaştırmıştır. Nitekim başvurdukları bu militan yöntemleri asıl amaçlarının ilmi olmadığını gösterecektir (Hanioglu, 1997: 133-139). Temelde bir Osmanlı vatanperveri olarak bilinen Abdullah Cevdet, politika üretmeden önce Osmanlı toplumunun eğitilmesi ve kültür sorunlarının çözülmesi gerektiğine yani bir kültür rönesansı gerçekleştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Türkçeyi sadece toplumsal etki açısından önemserken, semavi bir din olarak önemsemediği İslam'ı materyalizme varmak için kullanışlı bir sosyal eğitim aracı olarak görüyordu. Fakat Panislamizmi bir hayal olarak değerlendirdiği gibi, bazı Jön Türklerin İslamcılıkla Türkçülüğün bir sentezini yapma girişimlerini gerçek dışı olarak yorumluyordu (Mardin, 2015: 225-248).

1902 yılında gerçekleştirilen ilk Jön Türk kongresine başkanlık yapan (Mardin, 2015: 182) ve bir dönem İTC'nin liderliğini üstlenen Prens Sabahattin, hayatın bir mücadele sahası olduğunu, Osmanlı devlet yönetimi ve toplumunda yaşanan sorunların aslında mevcut eğitim sisteminden kaynaklandığını savunmuştur. Devletin dış politikasının Fransa ve İngiltere dostluğuna dayandırılması gerektiğini, bunun Rus saldırganlığını durduracağı ve Balkanlardaki düzeni devam ettireceğini iddia etmiştir (Sabahaddin, 1999: xix vd). Toplumsal tabulara dokunduğu için kısmen anlaşılmamış ve beğenilmemiş (Mardin, 2015: 292) olmakla birlikte Prens

Katoliklerle olan yakın ilişkileri ve Katoliklerce desteklenmesi (Ramsaur, 2011: 121), Batı desteğinin masonik etkenlerden kaynaklandığı şüphesi, İngiliz etkisi altında olması, yabancı devletlerin müdahalesini desteklemesi (Hanioglu, 1989: 191) gibi birçok durum kendisine karşı çeşitli kuşkulara zemin hazırlamıştır.

Jön Türk akımı zamanla İttihatçıların bir kısmının nazarında Fransız Cumhuriyetçiliği ve İngiliz Parlamenterizmine olan hayranlığın ötesine geçmiş ve Comtecularla kurulan yakın ilişki sayesinde radikal bir pozitivizme evrilmiştir. Bir toplumsal mühendisliğe dönüşen hareketin Osmanlı'nın sorunlarını yorumlaması ne sosyal yapı üzerinde yapılan incelemelere ne de emperyalizmin mekanizmaları hakkında yapılan kapsamlı analizlere dayandırılmıştır. Motivasyon araçları mutlakiyetçilik karşıtı bir söylem ve ayrıntılı olarak tanımlanmamış bir ekonomik bağımsızlık özlemi olmuştur. Bu çerçevede İttihatçıların savunduğu bağları gevşetilmiş bir federasyonun büyük devletlerin nüfuz sahasını genişletecek olması ve mutlakiyet karşıtlığı, İttihatçıların ilk dönemler Avrupa resmi kamuoyu tarafından kullanışlı bir araç olarak görülmesine ve desteklenmesine sebep olmuştur (Zürcher, 2009: 151).

Sonuç olarak Jön Türklerin dünya görüşleri geldikleri yerden beslenmiyordu. Çünkü Jön Türkler, batılılaşmayı, laikliği, materyalizmi ve en önemli özelliklerinden biri olan elitist otoriter bakış açısını, daha cazip hale getirilmiş bir pozitivizmden alıyordu (Zürcher, 2009: 151). Bunun temelinde ise imparatorluğun modern kurumlarının verdiği eğitimden ziyade yaptıkları ders dışı okumalar ve Avrupa'dan edindikleri bilgi ve deneyimler yatmaktaydı. Oysaki din temelli Osmanlı toplumunun genelinde bunların karşılık bulma ihtimali zayıftı. Çünkü pozitivizm insanlığın gelişim ve ilerlemesine yaptığı katkıdan dolayı dinleri önemsemekle birlikte temelde din ve inancı reddederek bilimin üstünlüğünü savunuyordu. Diğer taraftan ilintili bazı yaklaşımlar Osmanlı'da uygulanabilir görülüyordu. Comte, kaos, devrim ve ihtilallerin yaşanmadığı Doğu toplumlarının pozitivizme daha uygun olduğunu düşünüyordu. Pozitivizmde toplumsal ilerlemenin ihtilallerle değil, düzen ve ilerleme yoluyla olabileceği teorisi, bu fikrin Osmanlı Devleti için bir kurtuluş reçetesi olarak görülmesine zemin hazırladı ve Ahmet Rıza bunun en önemli savunucusu oldu (Beşcan, 2019: 116). Bu çerçevede ittihatçılar tabiat kanunlarına dayalı Batı temelli bilimi o kadar öne çıkardı ki toplumsal sorunların bile fizik kuralları gibi belli fenni yöntemlerle çözülebileceğine inandılar. Aslında bu durum Jön Türklerin içinden çıktıkları toplumsal düzenle yaşadıkları değer uyumsuzluğunu göstermekteydi. Neticede ittihatçıların savunduğu fikirler toplumda karşılık bulmayınca, aynı ittihatçılar toplumu eleştirmekten ve topluma hakaret etmekten geri durmadı. Fakat bu da çözüm olmayınca yönelimlerinde bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldılar (Hanioglu, 1986: 604-613).

İttihatçıların kullandıkları hürriyet, adalet, eşitlik gibi kavramlar okumuş kesim üzerinde büyük oranda, halk üzerinde ise kısmen tesir göstermekle birlikte cemiyetin fikri öncüleri konumundaki önemli bazı isimlerin pozitivizm, materyalizm ve benzeri akımlara dayanan düşünsel yönü cemiyet üyelerinin bir kısmı ve halk tarafından tasvip edilmemiştir. Pozitivist ve kısmen de ateist İttihatçı aydınların dünya görüşleri ve buna karşın değiştirmek istedikleri toplumda taassupla iç içe koyu bir dindarlığın olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu aydınların şehirlerde yaşayan eşraf ve çeşitli beklentileri olan bazı kesimler dışındaki toplum üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olamaması normal bir durum olarak karşılanmalıdır.

Nitekim İTC'nin en dikkate değer başarısı olarak değerlendirilebilecek olan II. Meşrutiyet bütün Osmanlı coğrafyasında aynı şekilde karşılanmamıştır. Türk, arşiv belgelerinden faydalanarak hazırladığı araştırma çalışmasında 1909 yılında yaşanan bazı muhalif hadiseleri sıralamıştır.

Buna göre Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir, Edirne, Kayseri, Bursa, Mersin, Adana ve Samsun gibi vilayetlerde ittihatçılar tarafından düzenlenen nümayişlerde halk, padişah lehine tezahüratta bulunmak istemiş fakat ittihatçılar tarafından engellenmiştir. Van, Diyarbakir, Erzurum ve Bitlis vilayetlerine bağlı bazı yerlerde meşrutiyet uygulamalarının bir kısmına karşı çıkmıştır. Kutsal topraklar olarak adlandırılan Mekke, Medine bölgesi Meşrutiyet'in ilanından haberdar olmamıştır. Gene Arnavutların bir kısmı da Meşrutiyete karşı çıkmıştır (Türk, 1998: 13-15). Meşrutiyet'in ilanından sonra 31 Mart İsyanı haricinde de bazı tepkiler görülmüştür. 21 Nisan 1909'da Erzurum'da üç taburun başını çektiği bir isyan çıkmış, isyanı Erzurum Valisi Tahir Bey ve 7. Tümen komutanı da desteklemiştir. 23 Nisan'da Erzincan'da beş tabur askerin öncülük yaptığı Erzincan İsyanı yaşanmıştır. İsyancılar şeriata bağlılık talebinde bulunmuş ve İttihat ve Terakki Kulübü ile Ermeni ve Kürt yardımlaşma kulüplerinin kapatılmasını istemiştir. Erzincan İsyanında İttihat Terakki Kulübü ile Ermeni ve Kürt kulüplerinin aynı tepkiyle karşılanması dikkate değer bir durumdur. Bu üç isyanda padişah yanlısı ve cemiyete muhalif askerlerin zorunlu olarak emekli edilmesi de kısmen etkili olmuştur. Alaşehir, Akhisar ve bazı kazalarda halk ve asker birlikte nümayiş yaparak devlet kurumlarını basmıştır. Mardin ve Divriği'de de halk Meşrutiyet ve hükümete karşı çeşitli protesto yürüyüşleri yapmıştır. Sonuç olarak Batı temelli sosyal değişim ve alternatif toplum oluşturmaya çalışan İTC'ye ve Meşrutiyet'e karşı isyanlar çıkmış fakat bu isyanlar kısa sürede yönetim tarafından bastırılmıştır. Erzincan İsyanında 6 asker idam cezasına, 27 asker de çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. 31 Mart Olayı, Erzurum ve Erzincan isyanlarında etkisi olduğu değerlendirilen birçok kişi Divan-ı Harb Mahkemelerinde yargılanmış, toplamda 70 kişi idam, 420 kişi müebbet hapis ve yüzlerce kişi de çeşitli cezalara çarptırılmıştır (Türk, 1998: 66-72).

İTC yönetiminde ve Osmanlı Devleti'nin işleyişinde etkili olan durumlardan biri de yönetimde uygulanan politika değişimidir. 1900'lerin başından itibaren ittihatçı neşriyatta "unsur-i asli" den bahisle kurucu unsurun yönetime egemen olmasının normal olduğu tezi üzerinden Türkler siyasi olarak öne çıkarılmaya başlandı. Avrupa'nın emperyalist politikaları, Duyun-u Umumiye gibi bağımsızlığı engelleyen kurumlar ve nihayet sürekli yaşanan toprak kayıpları karşısında gelişen tepkisel milliyetçiliğin gençler üzerinde etkili olmasının (Hanioğlu, 1986: 630 vd.) yanı sıra bazı ulusların Osmanlı'dan kopması ve Balkan Savaşları ittihatçıların Türkçü politikalara yönelmesine zemin hazırladı. Bu milliyetçilik politikası Türklerin bir kısmı üzerinde birleşme noktasında etkili olmakla birlikte çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı'da yaygınlaşmakta olan ulusçuluğu tetikledi. Bu durumu birkaç örnekle izah etmek yerinde olacaktır.

İTC'nin 1908'den sonra Türkçeyi resmi dil haline getirme girişimleri karşısında Makedonya'daki Rumlar resmi yazışmalarda bölgede yaşayan çoğunluğun dilinin kullanılmasını talep etti. Bilindiği üzere Arnavut ulusçuluğunun gelişiminde dil milliyetçiliği önemli bir yere sahipti. Bu bağlamda Arnavutların II. Meşrutiyet öncesi alfabe ve Arnavutçaya yönelik talepleri Meşrutiyet'ten hemen sonra da devam etti (Demirci, 2008: 198). Cemiyetin Türkçü ve merkezi yönetim anlayışının yanı sıra mecliste sergilediği tavır zaten milliyetçiliğin yörüngesinde hareket eden Arnavutları isyana sevk eden önemli gerekçeler oldu. Sonuç olarak bir dönem ulusçu akımlara kapalı olan ve imparatorluğun en sadık milletlerinden biri olarak değerlendirilen Müslüman Arnavutların eğitiminde Türkçenin zorunlu dil kabul edilmesi bir nevi dayatma olarak değerlendirildiği gibi Arnavutların 1911'de Osmanlı'dan ayrılmasında da kısmen etkili oldu (Küçükali, 2013: 48-49; Semiz, 2014: 23).

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı merkezi idaresiyle bütünleşme yolu takip eden Arap toplum önderleri başa geçen ittihatçıların merkeziyetçi ve Türkçü politikalar izlemesi üzerine

Osmanlı merkezine karşı bir yabancılaşma yaşadı. Bir taraftan İngilizlerin de etkisiyle milliyetçilik fikri Araplar arasında yayılırken, diğer taraftan bahsi geçen liderler Arap milliyetçiliğini ittihatçıların yeni yönetim anlayışına karşı bir direniş aracı olarak kullandı (Örs, 2021: 96).

Arap milliyetçileri tarafından olumsuz karşılanan İTC politikaları bölgede yaşanan huzursuzlukta etkili oldu. Cemal Paşa ilk zamanlar yapıcı bir yol takip ettiyse de ulusçuluk faaliyetlerinin önüne geçemeyince sert politikalar izledi ve devletin bütünlüğüne ve merkezi yapısına zarar verdiğini değerlendirdiği Arap ulusçuluk yanlısı önderleri yargılatarak bir kısmını halkın önünde idam ettirdi.⁹ 1915 Ağustosundan 1916 Mayısına kadar 34 kişi idam edildi. İlginçtir ki bu idamlarda padişahın izin ve onayı alınmadığı gibi suçları kanıtlamak amacıyla, af kapsamında olmasına rağmen, 1913 öncesi suçlar delil olarak kullanıldı. Bazı iddialara göre bu idamlar Müslüman Araplarda milliyetçi duyguları kabartarak yaygınlaştırdı ve Türklerin Arapların desteğini kaybetmesinde etkili oldu (Artuç, 2005: 271-283). Görüldüğü üzere Cemal Paşa'nın hem devleti hem de kendisini zor durumda bırakan ve karşı propaganda zemini doğuran politikalarında iki neden belirleyici oldu. Birincisi Araplar arasında yayılmakta olan milliyetçilik fikri, diğeri İttihatçıların takip ettiği Türkçülük politikası. Aslında bu durum milliyetçiliğin doğasında var olan etki-tepkinin bir sonucuydu aynı zamanda. Neticede Cemal Paşa ilk dönem sergilediği yaklaşımından sonuç alamayınca bir zamanlar kendilerine karşı uygulanan takip, sürgün ve yıldırma faaliyetleri yürütmüş, bunun da etkisiyle İTC Arapların bir kısmının desteğini alamadığı gibi Arapların Osmanlı'dan kopuşu hızlanmıştı.

Benzer şekilde İTC döneminde Osmanlı kavramının yerine Türk ve Turan kavramlarının kullanılması, idareye hâkim siyasi fikirlerin Türkçülük yönüne evrilmesi sürecinde Kürtlerin bir kısmında dil, kültür ve medeniyete ulaşma merkezli Kürt ulusçuluğu fikri etkili olmuştur (Örs, 2021: 93, 94). Kürtlerin az bir kısmı üzerinde etkili olan bu anlayışın oluşmasının farklı nedenleri de vardır. Coğrafi şartlardan ve ileri düşünceleri algılama düzeyindeki yetersizlikten dolayı İstanbul'da yaşanan değişimler aynı oranda Kürt bölgelerine yansımadağı için Kanun-ı Esasi bölgede yeterince hissedilmemiştir. Diğer taraftan İttihatçıların sözlerinde durmamaları, zaman zaman zorbalık yapmaları, idarecilerin bir kısmının yaptığı yolsuzluklar, kötü yönetim, yanlış politikalar Kürtleri olumsuz etkilemiştir. Daha da önemlisi cemiyetin halifeye ve dine yönelik politikaları, Kürtlerin koruyucusu olarak algılanan II. Abdülhamid'in ittihatçılarca tahttan indirilmesi, merkezileştirme çabaları karşısında Kürt aşiret liderlerinin ayrıcalıklarını devam ettirmek için statükonun devamını istemeleri gibi çoğunluğu cemiyetten kaynaklanan nedenler Kürtlerin bir kısmında İTC yönetimine karşı muhalif fikirlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır (Örs, 2012: 112, 113).

Savunduğu ideoloji ve izlediği yöntemler başta olmak üzere sahip olduğu birçok özelliği, cemiyetin devlet ve toplum üzerindeki muhtemel olumlu etkisini sınırlamış ve bazı olumsuzluklara zemin hazırlamıştır. Türklerin siyasi ve günlük yaşamı üzerinde uzun vadede çok derin tesiri olan Jön Türklerin eğitim ve siyaset dışı kültür sahalarında kısa vadede halk üzerinde kalıcı ve köklü etkiler bırakamadıkları görülmektedir. Bunda dönemin sosyal

⁹Âliye Divân-ı Harbi Örfisi'nin notları Dördüncü Ordu tarafından Âliye Divân-ı Harb-i Örfisi adıyla 1332'de neşredilmiştir. Burada Müslüman Hristiyan toplam yaklaşık iki yüz kişinin yargılandığı, sadece amacını gizleyerek Arap topraklarını Osmanlı'dan koparma gayesi güden kişilerin cezalandırıldığı, derneklerin gerçek gayelerinden habersiz bir şekilde derneklere üye olan kişiler hakkında herhangi bir işlem yapılmadığı, meselenin bir kavmiyet meselesi değil hükümete ve Araplara hıyanet sorunu olduğu vurgulanmıştır (Arap ihtilâli ve Şam mahkemesi, 2008: 16 vd.).

yapısının, iletişim ve ulaşım imkanlarının yanı sıra genç İttihatçıların kendi toplum ve kültürüne karşı daha çok eleştiri odaklı hareket etmesi ve yeni, özgün fikirler üretmeyip, Batı'dan taklit yollu alıntılar yapması etkili olmuştur. Şerif Mardin bu konuda açık bir tespitte bulunarak; Jön Türklerin, üzerinde düşünmeyi gerektirecek bir ideoloji, derinlikli bir teori veya kendi fikirlerinden beslenen siyasi bir formül üretmediğini vurgulayarak, siyasi sahada yaşanan fikir boşluklarını Avrupa'da öne çıkan fikirlerin *popülerize* edilmiş biçimlerinin etkisinde kalarak ve büyük teorisyenlerle toplum arasında bir nevi aracı vazifesi gören ikinci derecede aydınların fikirlerini kendilerine mal ettirerek, yani Avrupalı entelektüellerin fikirlerini kısmi değişikliklerle benimseyerek Osmanlı toplumunda uygulamaya çalıştıklarını belirtmektedir (Mardin, 2015: 24, 25). Bu durum Jön Türklerin Batı telifçiliğinden kaynaklı olarak özgün ve milli olamamalarının yanı sıra özgün bir ekonomi, siyaset ve eğitim teorisi üretmediklerini göstermektedir. Jön Türklerin toplum üzerindeki etkisini sınırlayan diğer bir neden olarak cemiyetin baskın askeri kanadının kendilerini iktidarın gerçek ve tek sahibi olarak görmesi neticesinde zamanla oluşan baskıcı ve otokratik düzeye varan uygulamalarının etkisiyle özgürlükleri kısıtlamış olması değerlendirilebilir.

İTC ömrünün üçte ikisini geçirdiği muhalefette bulunduğu dönemde, özellikle de Avrupa'da iken, çok şiddetli muhalefet yaparak sürekli II. Abdülhamid'i eleştirdi. Cemiyet bu süreçte çok idealist bir iddiayla, adeta Meşrutiyet yönetiminde *kurt ile kuzunun beraber yaşayabileceğini* savundu. Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesinden sonra yönetime geldiği zaman her şeyin muhalefette görüldüğü şekliyle idealize ve kolay olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kaldı. Yönetimde ideoloji, istek ve arzuların ziyade gerçeklik ve zorunlulukların belirleyici olduğunu gördü. Hedeflerine ulaşabilmek için kendi eliyle ilan ettirdiği Meşrutiyet'i zamanla kendisi sınırladı. Muhalif grup ve şahıslara uyguladığı baskı yoluyla ve yönetim biçimiyle Meşrutiyet ilkelerine aykırı davranarak yeni bir istibdat dönemi oluşturdu. Özellikle 1913'te darbeye yönetimi ele geçirdikten sonra şeklen parlamenter sistemi uyguladıysa da gerçekte bir tek parti diktatörlüğü oluşturdu. Modernizm/Batılılaşma idealine dayanan fakat içerisinde ciddi tezatlar barındıran uygulamaları neticesinde dünyanın belki de son kıtalar üstü imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaramadığı gibi tam aksine Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandırdı (Güngör, 2002: 80, 81; Zürcher, 2009: 143; Danişmend, 1986: 16).

Sonuç

İTC'nin kurucu ve aksiyonerlerinin hayat tasavvurları önemli farklılıklar gösterdiği için İttihatçıların tamamını bütüncül bir yapı çerçevesinde değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Bununla birlikte cemiyet üyeleri belli hedefler çerçevesinde bir araya gelmiş ve belli bir süre bu birlikteliği koruyabilmiştir. Baskılar karşısında zaman zaman cesaretleri kırılan İttihatçılar, yaşadıkları birçok olumsuzluğa rağmen ümitvar olmayı ve durumu avantaja çevirmeyi başarmıştır. Bunda cemiyetin perde arkası hücrelerinin yanı sıra üyelerinin vatansever, fedakâr, genç, dinamik ve ıslahatçı yönü lokomotif görevi görmüştür. Diğer taraftan cemiyetin karşıt düşünceler barındıran yapısı, kuruluş şekli, Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında uyguladıkları yöntemler uzun vadede Osmanlı için kalıcı çözümler üretmediği gibi cemiyetin muhtemel başarılarını sınırlamış ve cemiyete karşı tepkilerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İTC'nin birçok yönü Osmanlı'da ilk olma özelliği taşımıştır. Cemiyet, uzun yıllar gizli bir muhalefet olarak teşkilatlanmış ve varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Bu örgütlenme şekli cemiyetin dışarıdan anlaşılması zor karmaşık bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan cemiyet masonlar ve diğer gayrimüslim unsurlarla ittifak kurduğu gibi, yöneticilerinin bir kısmı padişahı tahttan indirebilmek için ihtiyaç halinde başka ülkelerden yardım almayı da

düşünmüştür. Cemiyet, toplumu bilinçlendirmek ve toplum üzerinde etkili olmak için gazete ve dergiler aracılığıyla propagandaya önem vermiştir. Hatta takip ettiği informel eğitim yoluyla toplum üzerinde kısmen etkili olmuş ve taşrada belli düzeyde örgütlenmiştir. Fakat kullandığı yöntemlerin bir kısmı toplumsal değer ve alışkanlıklara aykırı olduğu için istenildiği düzeyde hedefe ulaşamamıştır.

Cemiyet, hedefine ulaşmak için ordunun araçsallaştırılması, çetecilik ve cinayet faaliyetleri başta olmak üzere her yolu mubah görmüştür. Bu anlayış cemiyet ülke yönetimine hâkim olduktan sonra da devam etmiş ve cemiyet daha önce uyguladığı terör yöntemlerinden vazgeçmeyerek, elde ettiği siyasi erki kaybetmemek için kanun dışı yollara başvurmaktan çekinmemiştir. Bu da kolay bir şekilde meşru olmayan zemine kaymasına veya meşru olmayan yöntemlere başvurmasına imkân tanımıştır. Bu yaklaşımlarında ülkeyi yenilik yoluyla kurtarma ideallerindeki azimlerinin yanı sıra yöneticilerinin bir kısmının Batılı fikir ve değerlerden beslenmiş olmasına bağlı olarak Osmanlı'nın temel değerlerinden uzak olmaları da etkili olmuştur. Bu da yaşantı ve kültürü yok sayılan toplum üzerinde ve geniş bir sahada etkili olmalarının önüne geçmiş ve uzun yıllar kendilerine korku ve şüpheyle bakılmasına neden olmuştur.

Geneli idealist, vatansever ve cesur gençlerden oluşan İTC, padişahı korkaklıkla suçlayarak, Abdülhamid'in çekingen ve itidalli politikalarının aksine cesur ve farklı politikalar izlemiştir. Fakat uyguladığı iç ve dış politikalarda birçok strateji hataları ve geri dönüşler yaşamıştır. Sürecin bu yönde ilerlemesinde Osmanlı'nın ve diğer devletlerin şartları doğrudan etkili olmakla birlikte, cemiyetin politika üreticilerinin genç ve yönetimde tecrübesiz olmalarından kaynaklanan kendi fikir ve politikalarının mutlak doğru olduğu savına dayanan fikri egoizm ve duygusallıkları sonucunda yönetime ve halka dayattıkları otokratik yöntem belirleyici olmuştur.

II. Abdülhamid çökmekte olan imparatorluğu ayakta tutabilmek için çözümü Osmanlı açısından daha az saldırgan olan Almanya'ya yakınlaşmakta bulmuştur. İTC ise Almanya yerine İngiltere'ye yakınlaşmaya çalışmış ve İngilizlerin desteğini alma yoluna gitmiştir. Fakat emperyalist politikalarından vazgeçmeyen İngiltere'den istediği desteği alamayınca tekrar Almanya'ya yönelmek zorunda kalmıştır. Bu yönüyle Abdülhamid'in yıllar önce farkında olduğu ve uygulamaya çalıştığı politikaları deneme yanılma yoluyla tecrübe etmiş, fakat bu süreç ülkeye önemli kayıplar yaşatmıştır.

II. Abdülhamid azınlık komitelerinin özerklik ve bağımsızlık temelli siyasi emellerine engel olmaya çalışmıştır. Sıradan azınlıklar bu duruma tepkisiz kalırken, ulusçuluktan etkilenen ve çetecilik faaliyetlerinin içerisinde olanlar padişahın politikalarından rahatsız olmuş ve tepkilerini özgürlüklerin kısıtlanması gibi kabul edilebilir iddialarla dile getirmişlerdir. İTC ise padişaha baskıcı ve yeniliğe kapalı olmasından dolayı muhalif olmuştur. Bu yönüyle uzun vadede hedefleri farklı olsa da sahip oldukları ortak düşman İttihatçılarla azınlıkları aynı cephede buluşturmıştır. Fakat belli bir süre sonra cemiyet, kendileriyle ittifak halinde olan azınlık komitelerinin gerçek amaçlarını anlamıştır. Yaşanan birçok acı tecrübeden sonra azınlıklara yönelik politikalarında değişikliğe giden cemiyet, zımni olarak da olsa Abdülhamid'in bu yöndeki politikalarını teyit etmiştir.

İTC, Osmanlı'yı çöküşten kurtarma, modern bir devlet ve toplum oluşturma idealleriyle yola çıkmış olmasına rağmen dönemin şartlarından ve kendisinden kaynaklanan birçok etken cemiyetin hedeflerine ulaşmasını engellemiştir. Osmanlı toplumunun muhafazakâr yapısının aksine İTC'nin fikirlerinin yeni olması ve eskinin tenkidine dayanması önemli çelişkilere neden olmuştur. Sıralanan gerekçeler Osmanlı'nın yıkılışını hızlandırarak ülkeyi geri dönüşü olmayan

kaotik bir ortama sürüklemiştir. Fakat yaşanan genel olumsuzluklarla birlikte İTC yakın tarihin seyrini değiştiren ve kendisinden sonraki süreci şekillendiren siyasi bir oluşum olarak tarihteki yerini almıştır.

İttihatçıların kullandıkları terakki, fûnûn, hürriyet, adalet, eşitlik gibi kavramlar okumuş kesim üzerinde etkili olmuş, fakat bu fikirlerin pozitivism, materyalizm ve benzeri akımlara dayandırılması, bu fikirlerin cemiyet üyelerinin ve halkın bir kısmı tarafından benimsenmesini engellemiştir. Yapılan bu çalışma ile köklü bir inkılaptan ziyade toplumu geliştirme, yönlendirme, bilinçlendirme gibi hedeflerle ortaya çıkan bir oluşumun toplumda güven hissi oluşturacak şekilde kurulması, toplumun normal kabul edilen değerleriyle rahatsız edici düzeyde çelişen yöntemlere başvurmaması, eleştirel bir metot kullanırken bile toplumla barışık olması ve toplumu küçümsememesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

İTC ile ilgili yapılacak çalışmalarda, cemiyetin faaliyetlerinde belirleyici olan bazı yöneticilerinin cemiyet ortaya çıkarken savundukları siyasi fikirleri ile Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında savundukları fikirlerin karşılaştırmalı olarak ele alınması, cemiyet yöneticilerinde görülen fikir değişimleri, varsa dönemin şartlarından dolayı geçmişte açıklayamadıkları fakat sonra gün yüzüne çıkan amaçları gibi konuların ortaya konması ve bu yolla cemiyetin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanması önerilmektedir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2007). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. (7. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2009). *İttihatçılıktan Kemalizme*. (5. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2010). *Kısa Türkiye tarihi*. (XI. Baskı). İş Bankası Yayınları.
- Akşin, S. (2014). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. (7. Baskı). İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (2015). *31 Mart olayı*. (4. Baskı). İmge Kitabevi.
- Alkan, N. (2012). *Selanik'in yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e karşı 1908 ihtilâli*. (1. Baskı). Timaş Yayınları.
- Arap ihtilâli ve Şam mahkemesi (Âliye savaş mahkemesi notları). (2008). (C. Kayra, Çev.). (1. Baskı). Yeditepe Yayınevi.
- Artuç, N. (2005). *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) askeri ve siyasi hayatı*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Aybars, E. (2000). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi I*. (7. Baskı). Ercan Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1971). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 2. Cilt*. Remzi Kitabevi.
- Bayur, H. (1989). *XX. yüzyılda Türklüğün tarih ve acun siyaseti üzerindeki etkileri*. (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk inkılâbı tarihi Cilt I Kısım I*. (4. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk inkılâbı tarihi Cilt II Kısım III*. (3. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Berkes, N. (2010). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. (15. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Beşcan, B. (2019). Ahmet Rıza Bey'in düşünce dünyasında "Batı algısı". *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 2 (2), 109-130. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/958246>
- Birinci, A. (2001). *Tarih yolunda, yakın mazinin siyasi ve fikri ahvâli*. (1. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Birinci, A. (2012). *Hürriyet ve İtilâf fırkası II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar*. (2. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Cemal Paşa, (2010). *Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı anıları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Çiftçi, A. (2015). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenme ve yönetim yapısı içinde kulüplerin yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 115-141. <https://doi.org/10.21563/sutad.187053>
- Danişmend, İ. H. (1986). *31 Mart vak'ası*. (3. Baskı). İstanbul Kitabevi.
- Demirci, H. A. (2008). Osmanlı modernleşmesinde dil politikaları ve Mebusan Meclisi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4 (16-17), 187-212. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1184483>
- Güngör, E. (2002). *Türk kültürü ve milliyetçilik*. (15. Baskı). Ötüken Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1982). Genesis of the Young Turk revolution of 1908. *Osmanlı araştırmaları III*, 3 (3), 277-300. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/112799>
- Hanioğlu, M. Ş. (1986). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1989). Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908. *Middle Eastern Studies*, 25 (2), 186-197. <https://www.jstor.org/stable/4283298>
- Hanioğlu, M. Ş. (1997). Garbcılar: Their attitudes toward religion and their impact on the official ideology of the Turkish Republic. *Studia Islamica*, 86, 133-158. <https://www.jstor.org/stable/1595808>
- Hanioğlu, M. Ş. (2013). *Kemalizm'in tarihi kökenleri*. (A. T. Kuru ve A. Stepa Der.). *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik* (s. 31-57) içinde. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karabekir, K. (1995). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. (2. Baskı). Emre Yayınları.
- Karpat, H. K. (2002). *Osmanlı modernleşmesi, toplum, kuramsal değişim ve nüfus*. (1. Baskı). İmge Kitabevi.
- Keyder, Ç. (2015). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. (20. Baskı). İletişim Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. (3. Baskı). TTK Basımevi.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. (2. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda inkılâp hareketleri ve millî mücadele*. (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kutay, C. (1964). *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki*. Ercan Matbaası.
- Küçükali, G. (2013). *İttihat ve Terakki'ye muhalefeti yönüyle Âsaf Muammer*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (8. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. (20. Baskı). İletişim Yayınları.
- Mehmed Tal'at Paşa, (2011). *Talât Paşa'nın anıları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nur, R. (1992). *Hayat ve hatıratım I Rıza Nur kendini anlatıyor*. İşaret Yayınları.
- Örs, O. (2012). *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt politikası 1908-1914*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Atatürk Yolu Dergisi*, 51, 679-716. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20475>
- Örs, O. (2021). Milliyetçiliğin Osmanlı'daki tezahürleri: Müslüman halklar ile Hristiyan halkların milliyetçilikleri. *Nubihar Akademi*, 4 (15), 67-108. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1830508>
- Prens Sabâhaddîn, (1999). *Türkiye nasıl kurtarılabilir? ve izâh'lar*. (1. Baskı). Ayraç Yayınevi.
- Ramsaur, E. E. (2011). *Jön Türkler 1908 ihtilalinin doğuşu*. (2. Baskı). (M. Ö. Mengüşoğlu, Çev.). Pınar Yayınları.
- Semiz, Y. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük politikası. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, 217-244. <https://doi.org/10.21563/sutad.187092>

- Temo, İ. (2013). *İttihât ve Terakki anularım*. (1. Baskı). Alfa Yayıncılık.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye’de ekonomi ve toplum (1908-1950) milli iktisat-milli burjuvazi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye’de siyasal partiler cilt I*. (2. Baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunçay, M. (1997). *Siyasal tarih (1908-1923)*. S. Akşin (Ed.). *Türkiye tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (5. Baskı, s. 27-85) içinde. Cem Yayınevi.
- Turan, M. (2015). *31 mart’ın gizlenen yüzü*. Derin Tarih Kültür Yayınları.
- Türk, A. (1998). *1908 inkılabı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimine karşı gelişen tepki ve muhalefet*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yılmaz, M. (2018). II. Meşrutiyet devri İzmir basınında mizah: Kukuruk ve Neşter örneği. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2), 545-573. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/607168>
- Yılmaz, M. (2019). *Jön Türk matbuatında propaganda (1895-1902)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Yılmaz, M. (2021). Jön Türk propaganda yöntemi: Neşriyat ve sözlü ikna. *Tarihin Peşinde*, 25, 271-290. https://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi25/TP25_12.pdf
- Zürcher, E.J. (2009). *Savaş, devrim ve uluslaşma Türkiye tarihinde geçiş dönemi (1908- 1928)*. (E. Aydınoglu, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal kuruluş ile ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.